

891.542-3

η-33

896.522.3

NOV 2017

ՍՈՒՐԵՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

ՔԱՅՔԱՅՈՒՄ

1910

ԻԶՄԻՐ
ՏՊԱԳՐ. ՄԱՍՈՒՐԵԱՆ

705 1075

105 10 11

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԴԱՐԱՆ

ՄԱՍԻՍԻԱՆ

ԳԼՈՒԹ
ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԴԱՐԱՆ

ՔԱՅՔԱՅՈՒՄ

18.07.2013

891.542-3

11-33 ay

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

Ք Ա Յ Ք Ա Յ Ո Ւ Մ

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

1001
3397

Ի Ջ Մ Ի Ր

ՏՊԱԳՐ. ՄԱՍՈՒՐԵԱՆ

1910

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐԱԿԱԼ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆ

ԱՆՈՆՑ
ՈՐ ՄՆԱՑԻՆ
ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԻՆ ԿԱՌՉԱԾ՝
ԿԸ ԶՕՆԵՍ
ՓԱԽՉՈՂՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆԲԷՆ ՔԱՂՈՒԱԾ
ԱՅՍ ԷԶԵՐԸ

Ս. Գ.

Հայկական արխիագահից Տրամին արտասահմանեան ծաւալումէն բաղ-
ուած այս էջերը հասորի մը մէջ հաւաքելով՝ յաւակնութիւնը չունիմ գրա-
կան մեծարժէք գործ մը հրապարակ հանելու:

Այս զգացումիս մէջ այնքան աւելի զերծ եմ կեղծ համեստենէ՝ որ-
քան կը կարծեմ — գրողի միամիտ ինքնախաբուծիւն գուցէ — լուազոյն բա-
ներ մը ստորագրեալ ըլլալ վերջին տասնամեակի ընթացքին, հայ տառա-
պանքէն ներշնչուած այլապէս դժուարին դուագներ, որոնք պիտի կրնային
մարմինը կազմել դեռ ուրիշ մէկ կամ երկու հասորներու:

Այս առաջին շարքի էջերս, սովորաբար, գրականէն տարբեր ու աւելի
ստոյգ արժէք մը ունին, ինծի համար — Անոնք հայ կեանքի ճգնաժամա-
յին ու ճակատագրական մէկ վայրկեանը կ'արձանագցնեն, հայկական իրա-
կանութեան մէկ փոփոխոյն ու պատմական դիմադրումը կ'ուրուագեն,
մեր ազգային հոգեբանութեան ամենէն ճշգրտագոյն փուլը կը խտացնեն
96ի վաղորդայնն է որ անոնցմով կը պատկերանայ այս գրքին մէջ:

Խելացեղ պատգամներու յաջորդող անագորոյն հիասթափութիւնը,
սիրայի յոյսերու խուճապական փախուսքը, պերճափայլ իտէալներու յեղա-
կարծ փլուզումը, դիւցազնական երագներու մահաշուք խաւարումը . . .
Հայութիւնը՝ փրկութեան իր երանաւէտ սպասումին մէջ՝ Աղէսքէն յանկար-
ծակիի եկած, սահմուկ, զգեստած . . . Հայութիւնը մասնուած քաղա-
քակիրճ աշխարհի հզօրներէն, որոնք պահ մը առաջ՝ մարդկային համե-
րաշխութեան, քրիստոնէական եղբայրութեան, արդարութեան ու խղճմանքի
անունով՝ ազատարար ծնօրեր երկնցնել կը խոստանային իրեն, եւ որոնցմէ
քաջալերուած՝ իր ցնորակոծ զուխը վերցուցեր եւ ճանիկ բռնապետու-
թեան դէմ եւ անձնատուր եղեր էր ապագամ ու աղիտքեր խիզախումնե-
րու . . . Հայութիւնը իր դահիճներուն մոլեգին վայրագութեանը լքուած,
հիմա, արիւնյուայ, հալածական, ջախջախուած, կիսամեռ . . . Հայու-
թիւնը իր հողէն, իր քարոքանդ օճախէն լեղապատու փախսական, ճամ-
բայ ինկած դէպի անձանօթ ու այլամերժ հանգրուաններն օտարութեան . . .
Հայութիւնը տարագրուած, վայրափախն քաշկոսուած, չուտական, աղե-
խարշ ու խայտառակ . . . Հայութիւնը «քրիստոնէական գիւղութեան» անար-
գու սեմերուն ու բեմերուն վրայ . . . Հայ ցաւին պղծումն ու շահագոր-
ծումը հայերու եւ օտարներու կողմէն . . . «Ազատ երկրի» մէջ ապրող հա-
յութեան ինքնուրացումը, անտարբերութիւնն ու դասալքումը իր ամենէն
նուիրական պարտականութիւններուն հանդէպ . . . Հայ նկարագրին այլա-
սերումը, տարալուծումն ու անոր մէջ կուտակուած սրկական աղետը-
թեանց ու ինքնուրոյն արագեղումն ու ցուցադրումը . . .

Ամբողջ այս եղերեղութիւնն է, ահա՛, զոր արայայտել, համարել ուզեր եմ մէկ բառի մը մէջ՝ այս հասոյին ծակին վրայ — ՔԱՅՔԱՅՈՒՄ:

Երեւոթապէս իրարմէ անշատ պատկերներ են այս էջերը, որոնք պիտի գտնուին կարգացուէին եւ ուրոյն ամբողջութիւններու զաղափարը ճային: Բայց անոնց մէջ սերս կապ մը կայ՝ որով իրարու կ'օղակուին անոնք եւ զիրար կը լրացնեն: Անոնք մէկ դառնաղէտ իրականութեան մը զանազան երեսները կը ներկայացնեն, զէն աչապէս իրարու յաջորդած եւ իրարու ազդեցութեամբ են անոնք իմ յղացումիս մէջէն:

Ու պիտի չուզէի որ անոնք իբրեւ **գրականութիւն** գնահատուէին, իբրեւ բնածին ու վիպական արտայայտութիւններ կարգացուէին, այլ պիտի բաղձայի յաւէտ որ անոնց մէջ նկատուէր հայկական բարբերու, բարոյականի ու մայնութեան հարազատ պատկերացումն ու խղճամիտ ուսումնասիրութիւնը՝ մեր ցեղին գոյութեան ամենէն բնորոշ ու բաղդորոշ մէկ շրջանին:

Դիտեմ որ այս էջերուն կը պակսի աննահանջ ու անընկճելի հաւատքի մը շունչը, եւ կը վախճամ որ անոնց ընթերցումը վնաս ու անվսիմար թողու:

Այդ մեղադրանքին կը սպասեմ, եւ առաջուց կը փորձուիմ առորդէմ արդարացնել ինքզինքս խոստովանելով ասիկա, բայց միանգամայն զիտել ճարով թէ անխուսափելի էր այդ թերութիւնը ա՛յն պայմաններուն մէջ ուր այս էջերը թելադրուած կամ գրուած են:

Ընդհանուր յուսախաբուծեան ու յուսահատութեան զերագոյն բուլէի մը ներշնչութիւնները տարբեր չէին կրնար ըլլալ գրական սերունդի մը վրայ որ՝ արիւնի ու արհաւիրքի մղձաւանջի մը մէջ աչքերը բացած՝ զարնուած ու օրհասական ցեղի մը բարոյական ու նիւթական աւերներուն շուրջ կը խառնափէր, եւ որ 96ի ահաւոր ցնցումէն յառաջացած մեր ազգային կեանքի թափին մէջէն դեռ իր ծամբան չէր գտած . . .

Ուրիշ ցաւազին հարց մըն ալ ա՛յն պիտի մնայ, արդէն, թէ ո՞րքան ճիշդ ասացուցուեցաւ ծամբան, զոր ետքէն գտած ըլլալ կարծեցինք, եւ որուն մէջ նեղութեանք երիտասարդական մեր բովանդակ խանդավառ թափովը . . . :

Ս. Պ.

ՔԱՅՔԱՅՈՒՄ

ՊՈՒՏՍԱՆ ԶՈՒՐ

1896ի աղէտաւոր օրերուն էր, որ Պոլիսը ձգեցի: Յուսահատութեան ու զայրոյթի իրիկուն մը, ամէն բան աչքս առած, անդլիական վաճառարարձ նաւ մը ապաստանեցայ: Թախանձանքիս վրայ՝ նաւապետը յանձն առաւ մինչեւ Լոնտոն փոխադրել զիս: Ժամ մը վերջը, չուզեաւ իր խարխալը կը վերցնէր, և ես, կամրջակին վրայէն, Պոլիսը կը դիտէի:

Օ՛ հրաշալի ու զժոխային քաղաքը: Առաջին անգամն էր, որ կը ձգէի զայն, և երբէք այնքան ազուր ու այնքան զժողովակ երեցած չէր ան ինձի: Յտար աչքերու համար՝ որ պիտի անցնէին անոր առջիւէն ու անոր վրայ պիտի կանգ առնէին, անիկա միշտ նոյնն էր, զիւթութեան ու խորհուրդի զանգուածը, անհունօրէն խռովիչ՝ իր մեղկ, յայրատ ու ալլամերժ կեանքին անթափանցելի հրապարակը, իր երկնքին ու ափերուն անպարագիծ, անկարեկիր, յաւիտեական կապուտովը, — միշտ նոյն շուտակցող սրտերը զաղտնիքի, փորձութեան, երազանքի ու գինովութեան:

Բայց ես, այդ բոլորը ապրած, այդ բոլորէն տառապած, այդ բոլորին մէջէն հալածական, գալարուած, սահմուկած կը մնայի հիմա՝ այդ բոլորին հանդէպ՝ հեռապառ անձկութեան ու անկարող ըմբոստացումի ցաւազին հոգիով մը:

Նտիս, վերջապետ արիւնտ ու եղերական հորիզոն մը կը չեւոյէր վիթխարի զարնուրանքը, որ իմ փախստականի աչքերուս կը թուէր սաւառնիլ այդ անոն ու հրաշափառ համայնապատկերին վերեւ:

Սթամպոլի հոծ ու դաժան կոյտին վրայ՝ աղօթքի պէս նորասլաց մինարէներուն բարձունքէն վար կը զահալիւմէր մտածումս, ու մզկիթներու ներսիդին կը տեսնայի խլամ՝ հարկու ու մզկիթան խուժանը, որ զոհարարի բոցեռանդութեամբ ու յաւթականի գոռոզութեամբ կը ծնրապէր ու կ'երկրապէր Մարգարէին: Իմ եղբայրներս մորթեղէ կը վերադառնային անոնք, որովհետեւ ամենքն ալ ուրախ կը թուէին, ամենուն զէմքին վրայ կը ճառագայթէր նուիրական պաշտականութիւններու կատարումին անձառ. գոհունակութիւնը, և անոնցմէ շատերուն ձեռքերէն Հայուն արիւնը կը կաթկթէր դեռ գետնի փախթներուն վրայ...

Դիմացս, բոլոր այդ իրարու կոթնած, իրարու գլխին հակած տանիքներուն տակ, դատապարտուած մարդկութիւն մը կ'երեւար ինծի, ամոցն, ջախջախուած, զգետնած՝ չաղապատումը ձեւացնելով բոլոր անհարկն տառապանքներուն, երկարաձգուած հոգեվարժներուն, օգնութեան յուսահատ սպասումներուն, խնդեցած մայրութիւններուն, սարսափահար ու լալազին որբայուցումներուն:

Եղեռնի հոտ մը կը տարածուէր քաղաքէն մինչև սղծուած կապոյտին վրայ Մարմարայի, որուն յատակը կը մթագնէին կարծես զահիճներու վոհմակին կողմէ՝ արհաւիրքի զիչերնէրու մութին մէջէն՝ հապճեպով հոն իջուցուած զոհերուն չըլթայակիր դիակները:

Աղլին, Իսկիւտարի սարաւանդին վրայ, Ալիմլէյի զօրանոցը կը ցցուէր, հսկայական սպառնալիքի մը պէս, իր անհամար գոցուած պատուհաններուն ետեւէն մատնելով լարուած ու անհամբեր ներկայութիւնը Բոհութեան անողոք ու ժին:

Ստուերները կ'իջնային կամաց կամաց, և հեռաւոր միտւլաստաններուն նոճիները կը սենային, կը թանձրանային հետզհետէ՝ մահուան մթին խորհրդապատկերովը գմբէթելով

մահմետական շիրիմներու անսահման տարածութիւնը:

Ու, մէկէն, նայուածքս կանգ առաւ հեռուն, բարձր, լուսաւոր կէտի մը վրայ, ու աչքերս չափազանցօրէն, խելացի-զօրէն բացուեցան, սեւեռուեցան՝ ներքին մոլեգին մղումէ մը դուրս պոռթկալով կարծես իրենց կտրերէն...

Երբեք Քէօշին էր, Բոհութեան զաղաթնարեղը, զոր կը տեսնէի, ոճիրի ու սաղրանքի մեքենարանը, հալածուածներու չարաշուք մղձաւանջը, արհաւիրափառ լալիւնը արիւնի ու աւերի անյաղ ու անազօրոյն մողոգին:

Անոր հետապնդող յաճախանքէն, անոր ճակատագրական պատուհանէն ազատագրուած ըլլալու հոսական ու զգլխիչ զգացումը չէր միայն որ կը յորդէր՝ այդ պահուն՝ իմ մէջս, այլ արդար ու զսպուած զայրոյթը Հայուն, որ՝ առաջին անգամ Պոլսոյ վտանգաւոր հողէն անջատուած՝ Սպահնութեան լուսաւոր պատուհանէն կը նայէր իր Դահիճին, կը սեւեռէր՝ զերազոյն սրտոտութեամբ մը՝ անոր ժահրոտ երեսը, և անոր զէմ իր լճացած ատկութիւնը կը փսխէր՝ քիթանքի ու նայն ու զովարար առատութեամբ մը:

Շողենաւը զանդաղօրէն կը յառաջանար Մարմարայի մէջ, ու Պոլսը հեռզնտէ կը ստուերոտէր, կը սեւաւորուէր, կը հեռանար, կը բանտարկուէր...

Աչքերս, վերջին անգամ մը, բնազդօրէն, զէպի արեւելեան ատկերը զարձան, ծննդավայրիս՝ Գատըքէօյի աղօտած ու մայրական պատկերը համբուրեցին ու անշարժացան Մօտապուրնուի սարաւանդին վրայ: Անիկա բաւ ինծի խորտակուած ու անձեռնունելի կեանքի մը բովանդակ արտմութիւնը, ու անցեալին մատախուղէն դուրս հանեց ու յիշեցուց ինծի կոյս ժալմներ, խնկարոյր արցունքներ, է՛ն անուշ, է՛ն սրաշտելի խօսքերը, է՛ն զիւրարեկ ու է՛ն համոզուած խոստումները, է՛ն խորունկ ու է՛ն չուտ մոռցուող նայուածքները: Անիկա պատմեց ինծի բոլոր պայծառ սարսուռները, բոլոր արգաւանդ խոկումները, բոլոր ազնիւ ու վեհանձն թելադրանքները, զորս տուած էր ինծի՝ իրիկնամուտի զեղերման ժամերուս: Ո՛վ իմ երազներուս, իմ խոռովներուս, իմ պատանական ըղձանքներուս նուիրական հրուանդանը... Զգացի

որ ա՛լ ամէն բան լմնացած էր. բաժանուէն էր ասիկա, վերա-
զարձին սրտաւարդող յոյսէն եղկելիօրէն այրի, ու ինչէ՛ր կը
ձգէի ես հոն...

Ստեն մը դեռ մնացի այդպէս, անչա՛րժ, հոգիս աչքերուս
մէջ շուարած: Խուլ հեծկտանք մը կ'ուռնար կուրծքիս տակ,
և երբ ընթրիքի զանգակը եկաւ սթափեցնելու զիս՝ տեսայ
որ բացարձակ մթու թիւնով պաշարուել էի: Ու չոգենաւը կը
սահէր հիմա՝ աւելի արագ՝ գորշ անասման հեղուկին վրայ:

* *

Տաժանելի ճամբորդութիւն մը եղաւ աս: Փոթորիկը սկը-
սաւ Տարտանելէն անդին, և վայրագ ու յարաճուն սաստ-
կութեամբ մը տեւեց չարունակ: Ու ես՝ հիւանդ՝ չի կրցայ
ելլել խշտիկէս: Առաջին անգամն էր որ քմահաճ ու անողոր
տարբին հետ այսքան երկար հպումի մը կուգայի: Մարմա-
բան, Վափօրն ու Ոսկեղջիւրը, որոնք իրենց կապոյտ ու
քնքուշ ալիքներուն վրայ արեւելեան ֆայիֆներու երազանքը
կ'օրօրեն, ինծի չէին ճանչցուցած փոթորիկներու անդո՛ն: Եւ
հիմա, Միջերկրականի մրրկայոյզ գրկին մէջ, անձկութեան ա-
հարկու օրեր կ'անցնէի ու գիշերներ մանաւանդ, չի վերջացող ու
զալարող գիշերներ, ուր աչքերուս մէջ լքուած մօրս պատկերն
ու լայնարայ անդունդներ գոցած՝ մահուան կըսպասէի: Ու վը-
հատութեան, վատութեան ցաւազար վայրկեաններու մէջ՝
փորձուեցայ մտածել նոյնիսկ, թէ աւելի աղէկ էր թերեւս Պու-
լիս մնացած ըլլալ ու բանտի մը անկիւնը փափախ՝ ազատու-
մին ապրեցնող յոյսովը՝ քան այս դիւային տարրին զահան-
դական սպառնալիքը ապրիլ գիշեր մը միայն:

Չեմ գիտեր ո՛րչափ տեւեց փոթորիկը, բայց Ադրիականէն
անդին անոր թափը հետզհետէ կտրեցաւ ու ես կարող եղայ
գէթ քանի մը օր թովանքն ապրիլ անդորրած ծովուն:

* *

Գիշեր մը, երբ դեռ հագիւ սկսած էի մրափել՝ խցիկիս
դուռը զարնուեցաւ արագ ու բուռն հարուածներով: Յատ-
կեցի խշտիկէս ու բացի դուռը: Նաւաստի մըն էր որ աճա-
պարանքով ըսաւ ինծի.

—Շո՛ւտ, հագուեցէք ու վեր եկէք: Նաւապետը ձեզի կը

սպասէ կոր: Շո՛ւտ ըրէք...

Սյս յանկարծական կոչէն քիչ մը այլայլած, անձանթ ու
հաւանական վտանգի մը կասկածովը, հակիրճօրէն ծածկուե-
ցայ, և սանդուխէն վեր շտապեցի:

Նաւապետը, գիշերագգեստով, բոպիկ, գրեթէ մերկ, հոն,
վերնայարկի տախտակամանին վրայ, կեցած էր: Զիս տես-
նելուն՝ քայլ մը յառաջացաւ դէպի ինծի, ու նեղսիրտ չեշտով
մը հարցուց.

—Յրանսերէն գիտէ՞ք:

—Սյո՛ պարոն:

—Ուրեմն հետս վեր եկէք:

Հապտապ վեր ելանք: Այդ միջոցին նշմարեցի՝ թէ չոգե-
նաւը զգալապէս դանդաղեցուցած էր իր դնացքը: Երբ կա-
մրջակին վրայ հասանք, նաւապետը ինծի դառնալով՝ ըսաւ,
միշտ նոյն նեղսիրտ չեշտովը.

—Տեսէ՛ք ի՛նչ կ'ուզեն սա մարդիկը, ու ձեռքը տենդոտ
մէսով մը դէպի նաւուն ծիրը երկարեց:

Շուարած, չի հասկնալով թէ ի՛նչ բնիկ կ'ուզէր, խելքին
ծայրը փութացի: Նաւաստի մը կեցած էր հոն՝ ձեռքին մէջ
ամուր բռնած պարան մը, որ կ'երկնար դէպի վար: Ծոռ-
ցայ քիչ մը անոր ուղղութեամբը, ու պայծառ գիշերին մէջ,
լապտերին արձակած լոյսին օգնութեամբ՝ զարմանքով նըշ-
մարեցի՝ տասնեակ մը մէթր հեռաւորութեամբ՝ փոքրիկ նա-
ւակ մը, որ կը քաշուէր կուգար նաւուն ետեւէն՝ անոր թու-
ղած ծիրին փրփրածին ձերմակութեանը վրայ: Պզտիկ, շատ
պզտիկ նաւակ մըն էր, որուն մէջ երկու երիտասարդներ՝
Զուսիի համադգեստով՝ իրարու ուսէ բռնած՝ ոտքի կեցեր
էին, «ւ օգնութեան սպասողի անձկաւ կերպարանքով մը
վեր՝ դէպի մեզ կը նայէին անկառա՛յց: Ծերուկ նաւավար մը,
զեկին մօտ նստած, իր ծխամորձը կը քաշէր, անոնց ետին,
վարժուած, համակերպած մարդու հանդարտութեամբ մը:
Միջերկրականի մէջտեղներն ըլլալու էինք: Ի՛նչպէս այդ մար-
դիկը կրցիր, սիրտ ըրեր էին, այդ փեսուրի պէս ճղճիմ՝ նա-
ւակով, մինչև այս վտանգաւոր բացերը յանդգնիլ: Բայց
զարմանալու ատեն չէր: Նաւապետը քոյս իվեր կ'երերտար

հիմակ, իր սպասումին մէջ անհամբեր ու հրամայական: Երկաթէ ձողի մը յննած՝ քիչ մըն ալ վար ծոկեցայ դէպի անծանօթները, և բարձրաձայն հարցուցի իրենց.

— Ի՞նչ կ'ուզէք, պարոններ:

Ու երկուքը մէկանց սկսան՝ ցամքած ձայնով մը՝ պատասխանել հեւ ի հեւ.

— Մենք փախտականներ ենք Ալէէրիի ֆրանսական բանակէն: Յուսահատ էինք մեր բաղդէն ու առջի օր որոշեցինք փախչիլ, և օդին զեղեցիութենէն օգտուելով այս սպանիացի ձկնորսին նաւակը նետուեցանք, ու ծովին վրայ փրկարար հանդիպումի մը յոյսովը բացուեցանք: Երկու օրէ ի վեր ցամաքը ձգած ենք ու զեռ նաւու մը չէինք հանդիպած: Մեր պաշարը հատած է, ու ծարաւէն կը մեռնինք կոր, ու ամէն վայրկեան փոթորիկի մը վտանգը մեր կեանքին կը սպառնայ... Կը պաղատինք հիմա որ պարոն նաւապետը զթայ մեզի ու մեզ իր նաւն առնելով ունէ օտար եզերք մը հաճի ձգել, որուն համար պատրաստ ենք վճարել ինչ որ պէտք է... Յանձն Աստուծոյ, յանձն Մարդկութեան կը պաղատինք, որ պարոն նաւապետը զթայ մեզի ու այս խեղճ ձկնորսին, զոր բռնի հարկադրեցինք ընկերանալ մեզի ու իր նաւակին...

Ա՛լ մտիկ չըրի: Անմիջապէս ետիս դարձայ: Նաւապետը բացատրութեանս կը սպասէր կոր, խոժոռաղէմ: Կրցածիս չափ ազդու բառերով ըսի իրեն երկու ֆրանսացի գինուորներուն յուսահատ արկածը և անոնց ներկայ ահաւոր կացութիւնը: Մինչ ևս նաւապետին կը խօսէի, անոնք վարէն կսկծալի ձայնով մը անդադար կը կրկնէին.

— Յանձն Աստուծոյ, յանձն Մարդկութեան...

Բայց հազիւ արտասանած էի «փախտական» բառը, երբ տեսայ որ բարկութեան պոստումով մը դաժանցան նաւապետին աչքերը:

— Կ'օգտէ՛, ընդմիջեց զիս, չոր ու կտրուկ չէշտով մը: Ապա նաւաստիին դառնալով հրամայեց թող տալ պարանը.

— Լէ՛ք կօ սնէ րօք...

Այն ատեն քստմնեկի ու աղետարար բան մը պատահեցաւ: Երկու փախտական գինուորները սրտածնիկ ձայներով, ու

բոնք հոնդիւններու պէս խռպոտ կը հնչէին, սկսան պոռալ.

— Պո՛ւտ մը ջուր, օ՛հ, պո՛ւտ մը ջուր, գո՛նէ պո՛ւտ մը ջուր...

Երկուքս չէի: Ասիկա չէր կրնար ըլլալ: Նաւապետը երթալու վրայ էր: Վազեցի թեկէն բռնեցի, ու աղաչաւոր թաւանձանքով մը կառչեցայ իրեն.

— Պարոն նաւապետ, ջուր կ'ուզեն կոր, քիչ մը ջուր ըսէք գոնէ որ տան իրենց, մէ՛զք ևն, պարոն նաւապետ, մէ՛զք ևն...

Բայց նաւապետը, անտարբեր, անողոր, թեղ ձեռքէս քաշեց, ու մերժողաբար մոլտաց.

— Նեղիլը մա՛յնէ...

Ու խօսքը՝ պարտականութեան վրայ գտնուող երկրորդ նաւապետին ուղղելով՝ բարձրաձայն հրամայեց երազել նաւուն գնացքը.

— Փո՛ւզ սրիւմ, մարջը ծո՛ւկէ՛ն...

Ապա ելաւ գնաց՝ իր ընդհատուած քունը շարունակելու:

Երբ ետիս դարձայ, նաւակն արդէն կորսուած, անհետացած էր տեսութեանս սահմանէն: Բայց զեռ ալիւնջներուս մէջ կը կոտորար եղիկի փախտականներուն գալարատանջ ազագալը.

— Պո՛ւտ մը ջուր... Պո՛ւտ մը ջուր...

Ա՛լ բան չէի տեսնիր, կը զգայի միայն, թէ խոռոխուած մշտածուծս կը փլչէր էութեանս վրայ, երբ անծանօթ ձայն մը լսեցի խիստ մօտէն՝ որ կ'ըսէր.

— Միջազգային օրէնքին հակառակ է ծովու վրայ ապաստան տալ փախտական գինուորներուն:

Նաւաստին էր՝ որ պարանը ժողկելէ ետքը, լապտերը վեր քաշեր էր, ու իմ յուզումս նշմարելով, քովէս անցած ատեն այդ բացատրութիւնը կը նետէր ինձի, միամտօրէն:

— Փախտականներուն պուտ մը ջուր տա՛ն ալ հակառակ է ձեր «Միջազգային Օրէնք»ին, պիտի պոռայի, բայց նաւաստին արդէն ինձ էր կամրջակէն ու հեռացած:

Մինակ էի: Նստարանի մը վրայ ինկայ մնացի հոտ՝ ընկձուած, խորտալուած:

Աշխատակրթի ջինջ գիշեր մըն էր : Միջերկրականը , առանձնապես երկնքի մը զմայլանքին տակ , մութ կապույտ խաղաղութեան մը մէջ կը հանդէպ վեհափառօրէն : Քունը ա՛լ փախած էր աչքերէս : Սիկարէթ մը վառեցի , ու ջանացի ամփոփել խորհուրդներուս փշուած չղժման : Բայց միակ ու խափանիչ մտածում մը կը ծանրանար , կը խաբսխուէր էութեանս մէջ :

Չէ՛ , ասիկա երազ մը չէր : Ու իմ միտքս՝ բոլոր հսկայ անիրաւութիւններուն , բոլոր զգուշի բռնադատութիւններուն , բոլոր վայրենի չարագործութիւններուն կարեւորութեանը վարժուած , կը զժկամակէր ըմբռնել , կը մերժէր յղանակ անտարբերութեան , ետականութեան ու անկարեւոր զաժանութեան այս երեւոյթը . . . Անգլիացիին մը , Եւրոպացիին մը , Քաղաքակրթութեան զաւակ մը քով :

Օ՛հ , իմ մանկական ողբալի տրամադանութիւնս :

Ատիկա կեանքիս մեծ գիշերը եղաւ՝ ուր առաջին անգամ , այդ եղբրական պարագաներուն մէջ , ճանչցայ , հասկցայ մարդկային վիթխարի Վատութիւնը , ու նայուածքս խելայեղօրէն գրկեց բոխնդակ պարսպը և ունայնը Քաղաքակրթութեան մեծածխոյր ու հոյակապ յաւակնութիւններուն :

Ո՛ւր կ'երթայի կոր :— «Եւրոպա» , «Ազատ երկիր» , «Քաղաքակրթ ժողովուրդ»ներու մէջ . . . Խեղճ , միամիտ տղայ : Մարդը ամէն տեղ նոյնն էր , ու Տաճիկը ո՛չ նուազ ազնիւ , ո՛չ նուազ վայրազ , ո՛չ նուազ ճարտար , քան Եւրոպացին կամ Եմքին . . .

Ասիկա , այս բուն հիասթափումը , լայն ու յստակ հորիզոններ բացաւ մտքիս մէջ , իմ հալածուածի , տարագիրի , Հայու մտքիս մէջ՝ որ մինչև այն ատեն խճողուած , նախապաշարուած , խափանուած էր բնագոյական կիրքերով ու կարճ , սխալ ու պատրական գաղափարներով :

—Պո՛ւտ մը ջուր . . .

Բայց այդ խեղճ փախտականները իմ բազմակից եղբայրներս էին , գուցէ ինչ աւելի զժրաջգ : Մնոնք ալ տարբեր ու գուցէ նոյնքան անհանդուրժելի բռնութեան մը զէմ ըմբոստացած , թօթուել կարծելով իրենց չղժմաները , փախեր

էին իրենց պետերուն խոշտանգիչ լուծէն , ու Մահուան քովէն անցնելու , անոր սե անդալախոր գրկին մէջ կորսուելու վտանգով՝ կամովին տարագրուել յանձն առեր էին իմինէս ալլապէս երջանիկ ու մայրական հայրենիքի մը հողէն ու երկինքէն :

—Պո՛ւտ մը ջուր . . .

Ո՛ւ իրերուն հրէշային հեղնութիւնը ,— առատութեան ու բարեքներու ծովուն վրայ սովալուկ գալարուող իմ հայրենի եղբայրներուս պէս ,— այդ երկու պապական զժրաջները , որ ջուրի անսահմանութեան մը վրայ կը ծփային՝ կաթիլ մը ջուրի ծարաւէն պիտի փճանային , եթէ նորէն ջուրը , ալեկոծ ու զայրացած ջուրը կուլ չի տար զիրենք պահ մը վերջը :

—Պո՛ւտ մը ջուր . . .

Բայց ասիկա մեր խեղդուած ձայնն էր , խո՛ւլ , երկա՛յն , պաղատազին աղաղակը Հայ Տառապանքին՝ զոր անտարբեր լսեցին բոլոր հզօր պետերը «Քաղաքակրթութեան» նաւերուն : Արիւնի ծո՛ւ մը տուինք անոնց , ու փոխարէն՝ ծունկի եկած՝ «Պո՛ւտ մը ջուր» աղերսեցինք , բայց անոնք ամենքը կռնակ դարձուցին մեզի . . .

—Պո՛ւտ մը ջուր . . .

Ա՛լ այս ճակատագրական յանկերզը դուրս չի ձգեց ծովուն վրայ , մինչև վերջը , տառապող , խաչուող , մահացող մարդկութեան աղաղակի մը պէս՝ որ կը կռչի , կը յամառի , կը հալածէ . . . :

Փարիզի Սէն Լագար կայարանէն Տիէփ՝ գիշերուան թրէն մըն էր։ Լօնտօն երթալու համար, երրորդ կարգի վախճան մը մտեր և ինքզինքս գտեր էի գաղթական Հայերու երկսեռ խումբի մը մէջ, որ մարդկային բնուի մը պէս հոն թխմուէր, կուտակուէր էր։ Քիչ մըն ալ կը սեղմուէին, կը զանգուէին իրարու, և անկիւնը տեղ մը կ'ընէին ինծի։

Պահ մը վերջը, թրէնը կը վազէր, կը վազէր, խուլ ու զիւային վազքով մը, մխրճուելով սե, անսահման գիշերին մէջ։ Ու գեկտեմբերի մոլեգին անձրև մը, թրէնին ետեւէն վազելու, զայն հարածկու գգայութիւնը կուտար, չարունակ ծեծելով պատուհաններուն սպակիւնները, որ մեր շունչերէն քրտնէր, պղտորէր էին։

Բով քովի կծկտեր էինք, իրարմով վրդովուած, այլ լուռ ու զլխիկոր, կարծես ճակատագրական սպասումի մը անձկութեանը մէջ, որ բարութեան, ներողութեան ու անդատում տրտմութեան չնորհք մը կը դնէր մեր գէմքերուն վրայ։

Իրար չէինք ճանչնար, բայց մեր հոգիները կը խօսէին իրարու, ցաւագին եղբայրութիւններու գորովովը, երբ մեր շրթունքները չէին բացուէր։ Հեռունքէն, հայրենի քայքայուած փոթորիկին մէջէն՝ ամենքս մէկ կողմէ՝ զուրա ինկած, տարագրուած, Օտարութեան այդ վաղուան հանդրուանին վրայ միացեր էինք իրարու, ամենքս։ Այլ աշխատած ու կիսամոռ Բօր մը անկարող ու փախտական գաւկնները, ամենքս ալ Հայ... Ու երբէք չէի զգացած՝ այս տատիճան՝ բոլոր բնկնող տրտմութիւնը այդ բառին, որ խղճի խայթի մը պէս կը կոտտար սրտիս մէջ։

* *

Քուրջերով փաթթուած երախայ մը ծունկերուն վրայ՝ երիտասարդ կին մըն էր նստած գիմացս, գեղջուկ Հայուհիի թանձր տարազին մէջ պարտկելով աւերակը իր հալած, կմախացած մարմինն։ Ճամբայ կլլախէս ի վեր, քանի մը անգամ, կարեկից հետաքրքրութեամբ մը համարձակեր էի զուլսը վեր առնել՝ անոր նայելու համար։ Իր փոսացած գէմքին ցուրտ տոգունութեանը վրայ, հլաւնդագին սեւեռումով մը, կը բացուէին երկու սե խոշոր, տենդոտ աչքեր, ուր զեռ կը վառէր կարծես ապրուած սարսափներու արիւնոտ ցոլքը։ Օ՜հ, այդ աչքերը, անոնց մայրական ու հրէշային նայուածքը... Այդ աչքերո՛ւն, այդ նայուածքի՛ն մէջ էր միայն, որ կ'ապրէր ան, ախտագին այլ յամառ կենսականութեամբ մը, և երբ՝ վաղրկեան մը ետքը՝ գոցեց զանոնք՝ խոնջէնքի մրափի մը մէջ՝ ինծի թռեկցաւ որ ա՛լ մեռած էր. զիտի մըն էր, ուսին վրայ ինկած իր էրկանը, սպառած, խորտակուած էակ մը՝ ա՛ն ալ։

Խորունկ յուզումով մը կը զիտէի եղկիկի զոյգը։ Ո՛ւրիշ կուգային, ի՛նչ ահաւոր աղէտներու մէջէն քաշկոտեր էին արդեօք իրենց գատապարտուած գոյութիւնները։ Հապա՛ սգաւոր տարիանքի պտուղ՝ խողխողումներու և մահուան հոնդիւններու մէջ ծնած այդ երախտն, զոր յուսահատութեն կը բռնէր զիտկ-մայրը իր ցամքած կուրծքին և ուժասպառ ծունկերուն վրայ...

Ու թրէնը կը վազէր, կը վազէր, այսահար վազքով մը, մխրճուելով մութ, անսահման գիշերին մէջ։

* *

Աչքերս դուրս դարձուցի, չի տեսնելու համար աչկես քովս ու առջևս պարզուող խեղճութեան մորմոքիչ սրտակերը։

Բայց հիմա ալ արհաւիրքներու չարաշուք տողանցութիւն մըն էր զոր կը զիտէի պատուհանին կուրցունող սեւին մէջէն։

Դիտկներ, զիտկներ, զիտկներ... Յնորատու արագութեամբ մը իրարու կը յաջորդէին անոնք, պատուհանին այդ պատառ մը սեւէն, որուն յառեր էի... Մահուան ամբողջ գալիւթեանը մէջ հանդարտ՝ անյարիր խաղաղութեան գէմ-

քեր, որոնց վրայ ցաւատանջ կեանքերու յողնութիւնը կը հանգչէր. երկինքն ի վեր սեւեռուած՝ բողբոջի խնդկեցնող նայուածքներ. վերջին անկարելի ճիգերու, օգնութեան հուսկ թախանձանքներու մէջ ձգտուած իրաններ ու կարկառուած դատասկներ. չթիւնքներու տարօրինակ պրկումներ, ուր երբեմն ժպտաւ մը, իր անշարժ յաւիտենականութեանը մէջ ահարկու, հեղնութեան դաժան ծամածռութիւն մը կ'ուր-ւաղծէր. ու նորէն ժպտներ, անասելի անուշութեամբ ու բնաւ հեղնոտ ժպտներ, դեռատի աղջկան ու աղու սխրալի ժպտներ, ցաւէն անաղարտ ժպտներ, որոնք կը լուսաւորէին մահէն դալիահար այդ թարմագեղ մերկութիւնները, ժըպտներ, վերջապէս, որոնցմէ հազիւ պզտիկ, ներող, մանկական արտունջ մը կ'արտացոլար...

Յանկարծ, արհաւիրքներու վրայ բացուած սեւ պատուհանը սկսաւ կարմրիլ, արիւնի կարմրութեամբ մը, որ բերս կ'այրէր:

Ու թրէնը կը վազէր, կը վազէր, ապերաստան վազքով մը, մխրճուելով սեւ, անսահման, եղերական գիշերին մէջ:

* *

Շուրջս ծայր տուող խլրտում մը սթափեցուց զիս հոգեկն սեւեռումէս:

Մեղիէն, նստարանին դիմացի ծայրէն, Հայաստանցի առողջ երիտասարդ մը, հայրենի երգերու անորոշ կտորուանքներ կը մոլտար, չի կրնալով դեռ վճռաբար չարունակիլ անոնցմէ մէկը կամ միւսը, բայց որ, յանկարծ այդ երգի կտորուանքին մէջէն կարծես վանկէ մը բոցուած, գրաւուած, իր ամբողջ խանդովն ու լրջութեամբը, սկսաւ երգիլ.

«Մի՛ լար, մայրիկ, զիս կը տանին,
«Հրացանով զիս կը սպաննին,
«Քո սուրբ կրօնքէն զիս կը հանին,
«Մայրիկ, մայրիկ, մայրիկ, մայրիկ»...

Միտ փրցնող վայրկեան մը եղաւ ատիկա: Անդիտակից ու ինքնաբեր մղումով մը, ամենքն ալ, մինչև սա զիմացս կծկտած ողորմելի զոյգը, իրենց մրափին թմբիւրէն արթնացան՝

կարօտի, յոյսի ու անձկութեան վախկոտ ու աստիճանական խանդալառումի մը մէջ, և մեղմօրէն, հեծկտանքի պէս տկար, հիւսնող ձայներով, այլ սրտազին համոզումով մը, սկսան ընկերանալ հուժկու երիտասարդին, ու սիրուած երգն էր որ վականին խղզուկ մթնոլորտին մէջ կը բարձրանար, կը լայն-նար, կ'երկարաձգուէր.

«Քամին փչեց էրան, էրան,
«Հայոց քաջեր սեւաւորան,
«Մայրիկ, մայրիկ, ժայրիկ, մայրիկ»...

Գլուխս երկու ձեռքերուս մէջ առած, գալարուող խոռվքով մը, մտիկ կ'ընէի պաշտելի երգը, վանկ առ վանկ խմելով զայն արցունքի նուիրական բաժակի մը պէս... Ահ, իմ չտեսած Հայրենիքիս եղերերգն էր ան, իմ հեռաւոր ու անծանօթ եղբայրներուս տանապանքին մէջէն ծնած, իր անար-ուեստ այլ հարագատ ու աղեխարշ գեղեցկութեամբ... Շուրջս բարձրացող այդ ողբական համերգին մէջ երկիւղած լուծեամբ մը կզգիացած էի հիմա, չի կրնալով մասնակցիլ, չի համարձակելով խաթարել վայրի տրտմութիւնը այդ ձայ-ներուն, իմ'երբայցած քաղքենիի ուսմիկ ներդաշնակութեամբս... Ու չարչրկող խորհուրդներ բեւեռներ էին զիս երգին ունկն-դրութեանը մէջ, և յուզումս ափսոսանքով կ'ուռնար, կը սաստ-կանար ներսիցիս, որ անկարող զիմաղբելու՝ անձնատուր կ'ըլլայի անոր, և՛ ամէն ամէկոտ վերապահում ա՛լ մոռցած, աղու մը պէս կը հեծկտայի:

Ու յիշատակներ, յիշատակներ — դեռ հազիւ թաղուած կեանքի մը մեռելները — ոտքի կ'ելլէին, կը ծառանային գան-կիս գերեզմանոցին մէջ: Ճակատագրին անողոք հեղնութիւնը սարսուռով մը մտքէս կ'անցնէր ուրիշ թրէն մը, որ տարի մը առաջ, յաղթանակի ու խնդութեան մոլեգնադղորդ օր-ուան մը լուսաւոր իրիկնաղէմին՝ Նախ-Գուգէն Սիրքէճի կը բերէր մեզի, դանդաղ ու հանդիսաւոր վազքով մը, և ուր՝ պատրանքէ գինով գլուխներով ու երանութենէ պայթած սրտերով, կը ճուայինք, կը գոռայինք, կատաղօրէն, անյա-գօրէն, խելայեղօրէն, Ազատումին յաղթական երգը.

«Չայնը հնչեց էրգրումի

«Հայոց լեռներէն, Հայոց լեռներէն»...

Օհ, 1895ի Ազգ. Սահմանադրութեան տարեդարձին հետ տօնուած Հայ Ազատագրութեան այդ անմոռանալի ու ճակատագրական օրը... Ետի-Գուլէի բացաստանը խոնուած էր Մայրաքաղաքի հայ երիտասարդութիւնը և ամբողջ պանդուխտ հայութիւնը, ազատագրական այդ վիթխարի ցոյցին մէջ եղբայրացած, զիրլընդխառնուած... Հոն էր «Երկաթէ Պատրիարք»ը, ազգային փառքի գագաթնակէտին վրայ, —որ, աւանդ, աղէտքի գահավէժին եղին ըլլալ ստուգուեցաւ քիչ վերջը,— պատուած, պաշարուած բերաւոր փութորկած ու չլթայազերծ ամբոխէ մը, զոր ի գո՛ւր յորդորեց խաղաղիկ...

Հոն էին ամենքն ալ, ու Փարիա՛նը, ու Սրտաչէ՛սը, ու Գնունի՛ն, ու հէ՛զ անփառունակ Շաքարեանը, որ սկիզբէն մինչև վերջը՝ խնդիլ պէս պարեց և պարել տուաւ... Ու Եղիայէն սկսեալ քիչ մը ամենքս ալ ճառեր կարդալէ, հայրենասիրական հռետորութեան հեղեղներ թափելէ ետքը, զեռ բաւական կորով կը գտնէինք մեր ուժասպառ թոքերուն մէջ՝ այդ վերագարձի թրէնին յաղթապանծ մուտքի վեհափառութիւն մը տալու համար... Քայքայումի ու տարագրութեան ա՛յս վաղորդայնին համար էր օրուան մը այդ հոյակապ աստուածացումը...

Ու ողբերգը միշտ կուլար քովս, աւելի անուշ, կսկիծոտ ու պաղատազին.

«Էկէվէտրայ երեք խորան,

«Թշնամու թախտ ըզնէր վերան,

«Հայեր չտար թօփի բերան,

«Մայրիկ, մայրիկ, մայրիկ, մայրիկ»...

Ու սա անհունօրէն սիրուն ու յուզիչ յանկերգը, որ կուգար ամէն տունին ետեւէն, լալկան ու լացնող.

«Մայրիկին տարտեր սարերով ի,

«Անո՛ւշ, անո՛ւշ, անո՛ւշ մայրիկ»...

Ահ, երգերը, աղու՛ր, անգո՛ւթ երգերը: Անոնց չէ՞ որ կը պարտինք քիչ մը մեր բոլոր տաժանքները, ինչպէս մեր լաւագոյն ուրախութիւնները, անոնցմով չէ՞ որ սկսաւ — ու կը վերջանայ ալ — քիչ մը ամէն բան, ու մեր հայրենատիրութիւնը մահաւանդ, երգերո՛վ միայն ծնած, երգերո՛վ ապրած, երգերո՛վ արիւնոտած մեր հայրենասիրութիւնը...:

* *

Ու այս բոլորէն պատկեր մը կը մնայ հիմա, տարտամ, ստուերոտած պատկեր մը, Աղէտքի վաղորդայնին ամենէն խորհրդանշական պատկերը, որ Տարագրութեան ճամբաներուն մէջ կը յաճախէ միտքս՝ դառնութեան ու յոգնութեան վայրկեաններուս: — Հայ Տառապանքին հալածական վազքն է ան զէպի Օտարութեան անատոյգն ու անծանօթը: Եւ այդ պատկերը կը շինեն՝ խմ աչքիս՝ գիշերուան խաւարին ծոցը մըլուաւ, մխրճուած այդ թրէնը, անոր զիւահար վազքին մէջ բանտուած լալերգը, և բոլոր այդ ընկճուած, ջախջախուած կեանքերը, որ ա՛լ չլթայուած, նոյնացած էին՝ մարտիրոս ու մասնուած ժողովուրդի մը այդ յուսահատ ողբերգին մէջ...:

„ՔՐԻՍՏՄՍ՝Ի ԻՐԻԿՈՒՆ ՄԸ

Միս մինակ կ'երթայի անվերջ ճամբաներէն : Քաղաքը ամբողջ իրարանցումի մէջ էր : Տօնազգեստուած մարդիկ, ահաւորներ, տակ ծրարներ, կ'աճապարէին ընտանեկան երեկոյթներու : Սանութներու փեղիկներէն ելեքաբաւական լոյսերու ցոփութիւն մը կը հոսէր մայիկներուն վրայ, ուր աղքատ աղջիկներ ու մանչեր՝ ցանկութեան վայրագ աչքերով՝ կը յանձնէին ցոյցի դրուած փայլուն ու պոռոտ առարկաներուն :

Սթրէնտին երկայնքը կը քալէի հիմա, արմկահարկով անվերջանալի տողանցութիւնը ցնծութեան աղջիկներուն, որոնք բռնազրօսիկ ժպիտներով կը հրաւիրէին՝ անցորդները կասկածելի ու արտում հեշտանքներու : Լծնածնի սայլաշատակներուն վրայ ծախուած սէրը ամէն տեղէ աւելի զժնդակ բան մը ունի . հոն գրեթէ ամէն երկիր, ամէն ժողովուրդ ներկայացուած է իր ինկած աղջիկներովը, որոնք, այդ խոնաւ մայիկներուն վրայ, այդ ծածկող, ստուերող մէզին մէջ, կ'երերան, կը յաճին, կը մօտենան, կը կատչին, կը փախչին, կը քաշկըտուին, կը խնդան ու կը ծամածոնեն, համադրելով խոշոր, ազնիւ ու ցաւազին սրտնկութիւնը :

Ախտազին տոգունտութեամբ դէմքերու վրայ՝ ուխտիկն ու ճինէն հրաւառ աչքեր տեսայ, ու ծռած, պրկուած բերաններ որոնք կը ճգնէին հրապուրիչ դառնալ :

Գինեատուններու դռները կը գոցուէին ու կը բացուէին, ու կ'իներ, կ'իներ, կ'իներ կը մանէին ու կ'ելլէին, անատոյգ քայլերով ու երերուն մարմիններով : Վալրկեան մը կանգ առի ու ներկայ եղայ ահաւոր տեսարանի մը :— Կին մըն էր, ցիւխտած լաթերով, թափթափած մազերով, կապոյտ խոշոր աչքերով, նիհար ու երկայնահասակ կ'ին մը, զոր հրմշտկելով

գինեատունէն դուրս կ'ուզէր նետել դռնապանը, ու ցնծուէին՝ արբնալու անցող տենջանքին մէջ խնդկեցած՝ կը մաքառէր, կ'ոռնար հուժկու անասունին դէմ որ կ'արգիլէր զինքը գինեատան սեմէն ներս անցնելու, և որ՝ ճարահատ ու անողորմ՝ բռնուցքի վերջին հարուածով մը մայիկին վրայ զլորեց խեղճ արգահատելի էակը : Աչքերս գոցեցի տարտալով, ու ճամբաս չարունակեցի :

Քանի մը քաջ անդին հանդիպեցայ երած, զատամած պատաներու, որոնք տքոքալով կը շտապէին դէպի մերձակայ գինեատունները, սրտերուն վրայ ամուր բռնած զարեջուրի իրենց ալիկները : Օ՜ այդ ծեր, խանա կնիկներուն զփխմ կերպարանքը : Անոնցմէ մէկը, արդէն զլորուելու աստիճան գինով, աղամանալաճառի մը լուսաւոր ցուցափեղկին կոթնեցաւ, ու հանդիսաւոր անալոյսութեամբ մը՝ սկսաւ միզել՝ անհամար անցորդներու անտարբեր նայուածքին տակ :

Ու կը քալէի, կը քալէի :

Թրաֆալկար սքուէրը կառքերով ու օմնիւսիւսներով խափանուած էր, ու Կէլսնի կոթողը՝ անասնման ու ազնիւ քաղքին վրայ սատուածացումի խոյանք մը կը թուէր առնել :

Այդ խաւ աղմուկէն ու ժխտէն հետադիւրեւած, հանդարտ փողոց մը նետեցի ինքզինքս ու քայլերս սկսայ երազել :

Պահ մը վերջը, հասած էի Ուէսդմինստրի եկեղեցիին քով որ կէս մութին մէջ իր քանդակներուն գոթական երազը կ'ուրուադէր : Սաղաղութեան կայքն էր հառ, ինքնամոխուրմի ու խոկումներու անկիւնը : Անմահ մեծութիւններու ու շատ աւելի պաշտօնական փառքերու հիւրընկալ յիշատակարանին խորհրդաւոր ու թերազրական տեսին էր որ կը ցցուէր առջևս : Բայց անողորմ իրականութիւններէ վրդովուած հոգիս չէր կրնար ինքզինքը մոռնալ, չէր կրնար յափշտակուիլ ու գինովեալ հրապուրիչ մտաւորականութիւններով :

Ու ներքին բռնաւոր մղումէ մը հրմշտկուած՝ կռնակս դարձուցի հոյակապ ու մութին մէջ կրկնապէս վահաչուք յիշատակարանին, ու վազի ի վազ ու հեւատալառ՝ շտապեցի մինչև Թէյնգի եղերքները : Սխտեղ միայն կրնայի կանգ առ-

հեղ ու՝ քարէ պատին կոթնած՝ հետեւիլ, տենդալառ աչքերով, պղտոր, փորձող ընթացքին այդ անարգ ջուրերուն: Օ՝ մոգութիւնը անոնց, («Բրիւն»)ի այդ իրիւրներ, երբ հոգիւդ պարապը կը մտնի, կը սրտիւս, երբ պարտասած մարմնիդ ա՛յլ չուզեր քայիլ, ա՛յլ չուզեր յոգնիլ, ա՛յլ չուզեր զիմադրել, երբ օտարութեան խորթ զրկին մէջ տարագրի մինակութիւնդ, որութիւնդ ահուկիօրէն կը զգաս... Օ՝ կակուզ ու հեշտալի անկողինը այդ ջուրերուն...:

Նտիւ, լաշն պողոտային անդին կողմը, վանդակորմով չըջապատուած պարտէզներու մէջ, կը բարձրանային աղաբանքները փարթաւներուն, ուժովներուն, կեանքի յովադածներուն:

Ու հոտ, միամիտակ, կը խօսէի ինքնիրենս, տարտամ ու անկապակից բառեր մըթմըթալով ու օդին մէջ ջրածգական ժէսթեր ուրուազծելով:

Բոյլաւեհ մը, քանի մը քայլ անդին, լսողների մը ձողին քով կեցած, զիս կը զիտէր պաղ ու յամառ նայուածքով մը: Ու այդ խոշոր փայտէ մարդուն սառնեցող նայուածքէն յանկարծակիի եկած, ամօթի ու շուարման մղումով մը քշուած, տարուած, ու հեռանալու, խուսափելու բռն փափաքէ մը մտրակուած՝ ձեղքեցի պողոտան, ու կողմնակի մանուածապատ փողոցներու մէջ մխրճուեցայ:

Ամբողջ ինկած մարդկութիւն մը կ'եռուզեաւ այդ դոխներուն մէջ: Բոպիկ ոտքով ու կեղտոտ, սեւցած դէմքով լակոտներ կը թապլտիէին ցեխին ու աղտեղութիւններուն մէջ: Յաճ ու դժնտեսիլ տուններու բաց դռներէն ահարկու կերպարանքով մարդիկ կը մտնէին ու կ'ելլէին: Խոնաւ ու սեւ պատերուն երկայնքը այր ու կին գինովներու բազմութիւն մը կը խանչէր, կը կոթնէր, կը գլտորէր, կը քաշկուտէր: Մութ անկիւն մը, կասկածելի դոյզ մը կը յամառէր պիղծ ու զրծուարին յազեցումի մը մէջ: Ու այս բոլորէն մահացու դարչահոտութիւն մը կը բարձրանար, կը տարածուէր, հեղձուցիչ, կոյանոցային:

Շունչս բռնած՝ կ'աճապարէի: Պահ մը վերջը, պարտասած, կանգ առի բաւական մաքուր քառուղիի մը վրայ:

«Փրկութեան Բանակ»էն վաշտ մը դիւցազնական զինուորներ — մեծ մասամբ կաղ ու միաշնայ — իրենց յաղթական զրօշակը պարզած, խաղտ ու խժաղուր երաժշտութիւնով մը կը թնդացնէին մթնոլորտը: Թմրուկներու, փողերու, աբուսէ կէզ ձաթած ձայներու խառնաշփոթ վայնասուն մըն էր:

Զօրապետը, հինգ վայրկեանը անգամ մը, լուցնելով երաժշտութիւնը, հնչական ու մարտագոռ ձայնով մը կը հրաւիրէր ամբողջ հետեւելու իրենց դէպի մօտակայ ժողովապահը:

Ու բազմութիւնը կը ստուարանար հետզհետէ: Անցորդներ, աննպատակ ու կասկածելի մարդիկ, կանգ կ'առնէին «Փրկիչ» զինուորներուն շուրջը: Հետաքրքիր, յաճախ հեզոտ ու անպատկառ, երբեմն երկիւղած դէմքերու շաղապատում մըն էր:

Ճամբայ կլլալու պատրաստուելով, զօրապետը վերջին անգամ մըն ալ որոտաց իր տիրական հրաւերը.

— Եկէ՛ք, եկէ՛ք, Փրկութեան Բանակը:

Ու գլխու խրոխտ շարժումով մը՝

— Հայեր ունինք այս գիշեր ձեզ ցուցնելիք...:

Անհամբեր, ու արդէն ամբողջային հոսանքէն մղուած՝ ներս մտայ ժողովապահէն: Քառանկիւն ու անճաշակ չէնք մըն էր զոր կը լուսաւորէին բազմաթիւ անապակի կազաբերաններ, տօնավաճառի ընդարձակ պառարքի մը երեւոյթը տալով անոր ու յիշեցնելով մանաւանդ. դառագեղի մը ներքնախողովը ուր ցոյցի դրուած հետաքրքրական կենդանիները՝ հինգ փախստական ու թշուառ Հայեր պիտի բլլային:

Բեմին վրայ քով քովի նստած էին անոնք, գլուխնի կոր, արգահատելիօրէն խոնարհ երեւոյթով մը, ուր պղտիկ նայու, աւրուելու բռն ճիւղ մը կը մատնուէր:

Բազմութիւնը, միշտ աւելի հոծ, կը լեցուէր սրահին մէջ ուր սրահ մը վերջը զրկիւն տեղ չէր մնար: Օ՝ այդ բոլոր դէմքերը, ալքօթ ու խողի միտէ կարմրած այդ երեսները, այդ նայուածքները մանաւանդ որ հիմա կը դաբնային, կը սեւեւ ուէին դէպի բեմը, այդ զուարթ, ինքնագոհ ու երջանիկ նայ-

ուածքները, ուր հետաքրքրուած, զուգահեռացած ամբողջի մը
հասկան հոգին կը խտանար...

Հակիրճ ու մրթմրթուած ազօթքէ մը վերջը, դուրսի խելո-
պատ երաժշտութիւնը վերսկսաւ, աւելի ուժգին, աւելի յա-
մառ: Ու սահմանաւոր, ներկայ եղաց անյուր տեսարանի մը:
Բեմին վրայ «Երկու թեան Բանակին» զինուորները կը պարէին
սաղմոսերգելով...

Անհրեւակաւի ու դիւային սրար մըն էր ասիկա: Անոնցմէ
ոմանք, իրանի ալիանդակ երկրտունիներով, կը յատկանշէին.
ուրիշներ, ահարկու աղեղութեամբ ժպտներով — ուր ա-
րիւնարբու կզակներու լափն բացուածքէն հագուադիւտ ու
զիշակեր ակոսներու հրէշութիւնը կը ցցուէր — ծափ կը դար-
նէին մոլեգնօքէն. ու թմրուկներու, փողերու, ձեռնաղաչ-
նակներու, ծնծղաներու խառնաշփոթ ու խլացուցիչ ազմու-
կին մէջէն, կարգով, ցնծութեան զառանցանքի մը պէս, սա
միօրինակ բացազանցութիւնը կ'արձակէին.

— Օ՜ Սաղկեշն Արմի: : :

Ինքնիրմէս ելած, չուզելով, չի կրնալով հաւտալ իրական-
նութեանը որուն ականատես կ'ըլլայի՝ նաչեցայ հինգ ցոյցի
դրուած հայրենակիցներուս: Խեղճերը իրենք ալ չուարած ե-
րեւոյթ մը բռնէին, ու իրենց քովնաւի վախիտ նայուածք-
ներուն մէջ կարծեցի կարգաւ տարտամ կասկածը՝ թէ մի՞ գու-
ցէ այդ մարդիկը իրենց վրայ խնդալու, իրենց խեղճու-
թիւնը ծագրելու ելած ըլլային: Զէ՛, Անդրկապի ծնած ըլլալու
էր, սպանստփարար, կարենալու համար հանդուրժել, առանց
խնդրենալու, առանց զոնէ անդատկառ ու անզուսպ քահ-
քահներով թոքապատառ խնդալու այս անհրեւակաւի տե-
սարանին առջև:

Երկրորդ ու աւելի երկար ազօթքէ մը վերջ, զօրապետը
ընդհանուր լռութեան մէջ, քառորդ ժամէ մը ի վեր կը խօ-
սէր հիմա ժողովուրդին: Գլխութեան պայմանադրական խօս-
քերու զգուշիկ կրկնութիւն մըն էր զոր կը չեւտէր, կը ստո-
լազծէր, ձայնի անինքնարեր ու անձոռնի ելեւէջներով, ու
իր բոլոր անզաններուն անշնորհք ու կեղծաւոր խանդավա-
ռումովը:

Հայկական ջարդերը կը կազմէին իր քարոզին նիւթը, ու
ինձի համար անտանկի, չարչրիզ բան մըն էր լսել, տեսնալ
պզծումը, այդ ռամիկ ու որեւէ բերնին մէջ, մեր խորունկ
ու սրբազան յաւին: Անասունի խորթակով մը, ու հոե-
տորական առձեռն զարծուածքներով, մեր նահապետութիւն-
ներուն, մեր ահաւոր տառապանքներուն վսեմ ու նուիրա-
կան Գողգոթան կը ճգնէր ան պատկերացնել տխմարներու,
անարժաններու ունկնդրութեան մը, որուն զթուլթեան ար-
տաշացութիւնները կը վիրաւորէին զիս նախապինքներու պէս:

Բայց զայրոյթս կատաղութեան փոխուեցաւ, երբ՝ զօրա-
պետին հրաւերովը՝ ցոյցի դրուած Հայերէն մէկը, անոնցմէ
էն երիտասարդը, բեմին վրայ յառաջանալով, իր «Կողեր-
տած» անդիլերէնովը, սխաւ պատմել իր տեսած սոսկումները:
Գաշունուած մայրերու, բռնաբարուած քոյրերու, հրդեհուած
զիւզերու, կողոպտուած ու սրբապզծուած տաճարներու արիւ-
նոտ ու եղիւական պատմութիւն մըն էր զոր կը փսխէր ան, բա-
րեբարուածի հաճոյակատարութեամբ մը, և ընկճուածի, ա-
նամնացածի կսկծալի անդխտակցութեամբ մը, այդ հետա-
քրքրուած, ու ձրի կարեկցութեան անուշ յուզումներով զի-
նովցած խոսժանին առջև: Մէ՛, անպիտան սղան: Աւելի ա-
ղէ՛կ պիտի ըլլար որ ինքն ալ, իր տարաբաղ իրապաններուն
հետ, ջարդուած լմացած ըլլար:

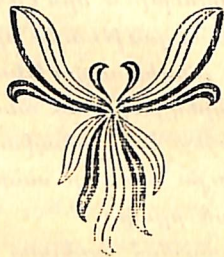
Բայց անիկա՝ հետզհետէ աւելցող ողբերութեամբ մը՝
անձնական եղանակ մը սխաւ տալ իր պատմութեան: Իր ա-
զատումին, իր ճարպիկ փախուստին վրայ կը խօսէր հիմա:
Կ'ըսէր թէ ինչպէս տանիքէ տանիք փախած, ինչպէս ծակէ
ծակ պահոււթտած էր, ու լսած, առանց երկալու իր տեղէն,
լսած ու տեսած էր իրեններուն խողխողումը, առանց բնա-
կան, մարդկային, անդիմադրելի շարժումով մը մատնելու
իր ներկաշուքիւնը, իր բռնաբարուած քրոջը, իր մորթուած
ծերունի հորը քով, տախտակարմին կտին...

Ու իր անյուր վատութեան գէթ ուշացած գլտակցութիւնը
ունենալու անկարող՝ տեսակ մը յուշամոլ հպարտութեամբ
կ'ըսէր այս բոլորը: Ու այդ մարդիկը որ բերանարաց մտիկ
կ'ընէին իրեն, չէ՛, անոնք չէին արհամարհեր զինքը, ընդհա-

կառավար, կը հիանային անոր վրայ, ու տարտամ ու չի խոստովանուած գործով մը կը նայէին անոր, հաւանելով ներքուստ որ իրենք ալ անոր պէս պիտի ընէին, միեւնոյն պարագաներուն մէջ: Եսական ու վատ հոգիներու խոչոր ու հաւատարիմ եղբայրութիւնը կայ ամէն տեղ, մարդկութեան մէջ:

...Զգացի որ տարօրինակ բան մը կ'անցնէր ներսիդիս: Ամբողջ մարմնովս կը սարսուայի: Ու՛ խեղայեղ՝ հազիւ կարենալով զսպել կատաղութեան աղաղակ մը՝ ոտքի ելայ, ու գահավէժ քայլերով, սրահէն դուրս նետեցի ինքզինքս:

„ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿԸ”

Անշեալ օր, Լճառնի մեծաժխտ փողոցներէն մէկուն մէջ, պատանութեան ընկերներէս Գարեգինին հանդիպեցայ: Պոխը ձգելէս խիւր իրար տեսած չէինք: Անտոյգ ու փոթորկալար կեանքի մը կոհակներէն՝ խելակներու պէս քշուած տարուած, իրարու հետքը կորսնցուցեր էինք: Ու այս անակնկալ հանդիպումը կուգար յանկարծ, ցնցել մեզի սարսուռովը՝ կեանքին զփուար ճամբաներուն մէջ լքուած յուշերուն, տեղունած երազներուն, անշեալին բոլոր մոռցուած յոյսերուն ու պատրանքներուն, աւրուած ու ստուերոտած պատկերներուն, բոլոր սիրուած ու ազօտած զէմքերուն, բոլոր լացուած ու թմաղուած տենջանքներուն...

Ո՛րչափ փոխուած, ծերացած երեցանք իրարու: Փողոցին մէջ, անցորդներու ապուշ ու հեթանոս նայուածքին տակ, կաթոգին գիրկընդխառնում մը մեր կուրծքերը միացուց՝ Կարօտի ու խանդաղատանքի հրաշքոտ թափով մը, և մեր սրտերուն գառն ու քաղցր խտովքին մէջ կարծես արցունքով ու արիւնով խառնուեցան, զրկուեցան, համբուրուեցան՝ մեր երկուքին միւս սիրական ընկերները, որոնք՝ ո՛վ գիտէ՝ ո՛ւր մնացեր, ի՞նչ եղեր էին...

— Սրտաչէսը...

— Չեմ գիտեր...

— Լե՞սնը...

— Չեմ գիտեր...

— Յովհաննէսը...

— Ա՛խ, ան մեռաւ... մեռցուցին...

Պահ մը վերջը, սրճարանի մը անկիւնը, երկու գաւաթի առջև նստած, մեր Պոլսէն փախուստին ու Լճառն ապաս-

տանումի առաջին օրերուն դեռ թարմ յիշատակները կը քրքրէինք: Այդ միջոցին, սրճարանին առջեւէն, «Փրկութեան Բանակին» երկսեռ զինուորներէն խումբ մը անցաւ դրօշակներով ու պղնձադղորդ նուագով մը առաջնորդուած: Ի տես այդ «փրկիչ» զօրախումբին՝ Գարեգինի դէմքին վրայ յղնած ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ, անիկա ումայ մը ուսքի կուլ տուաւ, սիկարէթ մը վառեց ու սկսաւ պատմել.

— Երբ զիս Լճուտնի բերող բեռան շողենաւը Թէյրի քարափին մօտեցաւ, բնագոյարար մղուեցայ վրաս խուզարկելու: Ձեռքերս զահալիւթօրէն մխրճուեցան զրաւններուս պարապին մէջ: Ու Տօխրէն անդին Քաղաքը կը ցցուէր զիմացս, վիթխարի, սպառնական:

Օձիքս զարձուցի ու զուրս կայ: Խոնաւ, սարդող ցուրտ մը սկսաւ մարմինս թափանցել, երբ քարափին վրայ առաջին քայլս առի:

Քանի մը օր Լճուտնի յաւիտենական մառախուղին մէջ թափառելէ վերջը, առտու մը, «Փրկութեան Բանակը» ինկայ ուժասպառ:

Տրտում բաց հաճելի անակնկալ մը կը սպասէր հոն ինծի: Հայեր էին, զաւառացի փախստական Հայեր, «Փրկութեան Բանակին» Մարտէլի մասնաճիւղին կողմէ Լճուտնի կեդրոնը զրկուած: Դեռ նոր հասեր էին Բարիլէն: Երբ սրահէն ներս մտայ, փայտէ խոշոր սեղանի մը շուրջը բոլորուած, տարտամ նախաճաշ մը առնելու վրայ էին, «Փրկչուհիներու» հսկողութեանը տակ:

— Բարե՛ւ ձեզ...

Սմէնքը մէկ ոտքի կ'սան, իրենց բերտ ձեռքերը երկնցուցին ինծի, քովերին տեղ բրին նստեցուցին զիս, ու կարգաւ բարե զայլուստ մագթեցին ինծի:

Իրենց բազմակից նորեկ Հայու մը ներկայութիւնը ցնցած էր այդ յոգնած մարդիկը, խորունկ ու անձկոտ հետաքրքրութիւններ արթնցուցած էր անոնց մէջ, ու բանդէտ քաղքէնի կերպարանքէս քաջալերուած՝ սկսան ամէն կողմէ ահազին հարցումներ ուղղել ինծի, զմայելի լրջութեամբ մը,

ազգային ճակատագրին, քաղաքական կնճռոտ խնդիրներու, Հայաստանի... «մօտալուստ փրկութեանը» մասին... Իրենց սրտառու լինումով ինչ, իրենց անվանող հաւատքը չէր կրնար զիս անտարբեր ձգել: Կը խոստովանիմ, սակայն, որ՝ հակառակ բոլոր բարեկամեցողութեանս, չի կրցայ զոհացում տալ իրենց:

Բայց այդ մարդիկը կը յուսային, կը հաւտային կոր տակաւին... Ու ես, խղճի խայթի ու ամօթի կրծող զգացումով մը, ծածկեցի, ուրացայ անոնց առջեւ իմ սեւ, իմ դժնդակ յուսահատութիւնս:

Մտնք ինչ աւելի տառապած էին...

Երեսուն հոգի չափ կային: Սմէնքն ալ Պոլսոյ ջարդերէն փախած էին, անդամ մըն ալ անհունօրէն հեռանալով իրենց ընտանիքներէն սրտնք անդին, Հայաստանի տեւական ջարդերու մզձաւանջին տակ կը մնային անշարժացած, — փճացած զույցէ, — փախուստի գաղափարին իսկ անկարող, իրենց այս կրկնակի պանդուխտ հայրերուն ու էրկներուն էութիւնը բեռնաւարելով կարօտի ու անձկութեան կապարի պէս ճնշող ծանրութիւններով:

Սմէնքը մէկ կը խօսէին հիմա: Սրհաւիրքի ու խողխողման փուշ-փուշ ընող պատմութիւններ ունէին անոնք սրտաբաստ իրենց չրթունքներուն վրայ, հագար անդամ զուրցուած, գոյ սորվուած պատմութիւններ, զորոնք տարապայման փութկոտութեամբ մը պիտի կրկնէին զիմացին ելլող բոլոր Հայերուն:

Իրենց այդ մշտական փղձկումի մարմնաջէն տարուած, հետզհետէ կը բորբոքէին, իրար ընդմիջելով, իրարու բերնէ խօսք յափշտակելով, իրար սրբագրելով:

— Օ՛ր առ ալ բա՛ն մըն է որ... Ես առիկ գէշը գիտեմ...

Ու ամբողջ սողանցութիւն մը սպաննութեան ու տանջանքի անուրի պատկերներու:

Մրցումի պէս բան մըն էր ասիկա, ուր անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը նկատէր քամակներին, եղբրականին մէջ գերազանցել իր զիմացինը, աւելի անուր, աւելի անարկու մանրամասնութեան մը յաղթական յիշատակումով: Ու այս բո-

լորը՝ ձեռքի անկեղծ ու սլոնակալ շարժումներով ստորագրած ուսած, ու արհամարհոտ ու հոյակապ հայուածքներով շեշտուած:

Ձէ՛, ընկճուածներ չէին բոլորովին այդ քիչ առաջ լուռ ու զլխկիր մարդիկը: Ընդհակառակը, տարօրինակ կենդանութեան մը ապացոյցը կուտային կոր հիմա, իրենց քաջածն ու տեսածը ըսելու փափաքին մէջ դնելով տնդոտ խանդավառութիւն մը որ զիս կը չուարեցնէր: Իրենց կորովին այս ողբալի արտայայտութիւնն ալ զիս չկրցաւ սակայն մխիթարել: Ահ, եթէ լսել գիտնային իրենց ցաւերը...

Բայց երկար չտեսչ այս տխուր մարդանքը: Իրենց իրաբանցումին առջև իմ անտարբեր դիրքէս և ուշադրութեան պակասէս քիչ մը սրտմտած, սկսան մէկիկ մէկիկ վհատիկ ու կարճ կապել:

Այն ատեն, հեղացուցիչ լուսթիւն մը խղերով, խօսեցայ իրենց հերկային վրայ, հարցուցի թէ ի՞նչ պիտի ընէին, ո՛ւր պիտի երթային:

—Ամերիկա... Ամերիկա...

Ամենուն բերնէն այս բառը դուրս եկաւ ու ամենուն ղէմքին վրայ յոյսի, զրեթէ վստահութեան ճառագայթում մը ցոլաց:

Ամերիկա... Գաւառացի հայ գաղթականին համար տարօրինակ դիւթութիւն մը, կարծես նախախնամական նշանակութիւն մը ունի այդ անունը: Երկարօրէն կը խօսի անոր վրայ, անխախտելի համոզումի շեշտով մը որ՝ Ամերիկան զեռ երազներուն մէջ միայն ընդհանրած այդ մարդուն քով՝ կը սահմակեցնէ քեզի:

Անգամ մը Տաճկաստանէն դուրս՝ ա՛յ իր խելքը միտքը հոն կը վազէ, հոն կը մզուի իր բոլոր էութիւնը: Եօթնկէն իր քայլերը ղէպի հոն կը կարծէ առնել շատ անգամ, ու զիշերները, քունին խաւար խորութիւններուն մէջէն, ղէպի հոն կը դառնայ, կը սեւեռուի իր գոց նայուածքը: Բւայս բուռն ու հետաքննող յաճախանքը կը տեսէ, մինչև որ յաջողի մէջ մը հոն նստել ինքզինքը:

Օ՛, կ'օգտէ որ ճամբու ծախքը տան, անկէ անդին իր գիտնալիք բանն է: Վստահ է որ գործ կը գտնայ այնտեղ:

Գործը չէ որ կը պակսի Ամերիկա: Արդէն ազգականներ ունի հոն՝ որոնք շատանց «գրամի տէր» են եղած...

Դրամի տէր ըլլա՛լ... Ահա՛ տիրական մտահոգութիւնը այս Հայերուն որ իրենց ցեղին արեւին մէջէն, մինչև ծունկերին թաթխուած, քալի անցիւր էին:

Վերջէն խնացայ իրենցմէ, թէ մէջերնուն... մէկը, յիսունոց ծանրարարոյ Խարբերդցի մը, որ ընտանիքովը կը ճամբորդէր, արդէն անգամ մը Ամերիկա գացած ու անկէ հայրենիք վերադարձած էր, ու հիմա նորէն Ամերիկա կ'երթար... քանի մը հարիւր օսկիով: Բւայս չուզեցի հաւատալ երբ ինծի լսին թէ այս ճամբորդութիւնը ձրի ընելու համար, առիթէն օգտուելով, ան ալ միւս խեղճերուն հետ, «Փրկութեան Բանակին» ղիմեր էր Մարտէյ, հին, պատուաւ լաթեր հագած, չքաւորի կերպարանք մը կեղծելով, ու կեղծել, մուրալ սորվեցնելով իր կնիանը ու զաւկներուն...

Հիմա ամենքն ալ անհամբեր կը սպասէին որ չուկնաւ դնեն զիրենք Ամերիկայի համար: Բայց ժամանակը կ'անցնէր ու մեկնումի աւետիար կ'ուշանար:

Իրիկուան դէմ «Փրկութեան Բանակէն» երկու զինուորներ եկան մեզի խմաց տալու որ պատրաստուէնք պահ մը շիջը իրենց հետ կայարան երթալու: Հազիւ ցնծութեան ժպիտ մը սկսեւ էր ուրուագծուիլ ապաստանականութեան ղէմքին վրայ, երբ ազգարար զինուորները աւելցուցին:

—Լծնածնէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ, Հէտի, «Փրկութեան Բանակէն» ստացուածքն եղող ազարակը պիտի երթաք աշխատելու ատեն մը, մինչև որ նոր տնօրինութիւն մը ըլլայ ձեզի համար...

Ամենքն ալ յուսալի կը սպասէին, ու, գերազոյն հեղնութիւն, Խարբերդցի ունեւոր պապուկն էր — միակ անդլիերէն գիտցողը մէջերնին — որ թարգմանի դերը կը կատարէր... Ան ի՞նչ մեղադրուած, ան ի՞նչ հիւանդ ձայնով մը հազորդեց մեզի տրուած հրահանգը: Ինք խկ կ'ընկճուէր, կը խորտակուէր կոր իր բերնէն դուրս կլլող խօսքերուն բեռանը տակ:

Ուրախութեան ու յոյսի առաջին շարժումին զայրոյթի ու վհատութեան արտունջներ յաջորդեցին: Բայց համակերպու-

թիւնը չուշացաւ: Պէտք էր ընտրել վերջապէս անօթութեան ու քաշկրտուող կեանքի մը ստուգութեանը միջև: Մէկիկ մէկիկ հանդարտեցան ու լռեցին ամենքն ալ, ու պահ մը վերջը, երկու «Փրկութեան» զինուորներէ առաջնորդուած՝ ճամբայ ինկանք դէպի կայարան:

Ու աչքերս դարձան ակամայ ու անընդհատ ծերուկ խարբերոցիկին, որ գլուխը ծռած, տքաքալով կը հետեւէր իր ընկերներուն, յայտնապէս նկղուած իր լեւերին սիրելի ծանրութեան:

Անկեղծօրէն մեղքայ զինքը: Այդ մարդը մենէ է՛ն զըժբազդէր էր ապահովարար, այդ պահուն...:

* *

Կէս գիշերին մօտ էր երբ Հէտլի հասանք: Սգարակը կայարանէն երկու ժամուան հեռաւորութեամբ բարձունքի մը վրայ կը տարածուէր, ու ամբողջ տաժանելի զառիւթեր մը պէտք էինք քալել հոն հասնելու համար:

Տեղացիներու հետաքրքիր հաւաքումներուն մէջէն անցանք, մանուածապատ փողոցներէ դուրս եկանք ու սկսանք ելլել ճակնճախուտ ու խորտուրորդ ճամբան որ ազարակը կը տանէր:

Մտքէս չպիտի ելլէ երբէք գիշերուան մէջէն տճաղարող այդ վերելքը:

Երսուն հոգի կը քալէինք, մինչև ծունկերնիս ցիւսերուն մէջ, առանց բառ մը արտասանելու իրարու, է՛ն ընկճող ու է՛ն րեռնաւոր լուսութեանը մէջ, անդիտակից, գրեթէ ճակատագրային մղումէ մը քշուած տարուած, երկար ու ձիգ մարդու մը հետեւէն, որ ինքն ալ կարծես մեր ամենուն միացած հեւքերէն հրուելով կ'երթար ու հալին չէր դառնար:

Երկգլխի ու նեղուոր երկինք մը, կէս մութ, կէս պայծառ, կը պղծէր համառփութ խաւարը, կը լեշներ գոյն տարտամին, գուշակուածին, կասկածելիին բովանդակ խաղժմունքովը, մեր նայուածքին բարերար կուրծքիւնը կ'արդիւնէր գաղտուկին, պահուլտածին, դարանածին անխոտառփանկի բայց խորունկ և իրական երկնազամբ, ու կը բաղմապատէր, կը գորայնէր, կը զայրայնէր բոլոր յաճող, հպանցող, կառող ու

պարուրող ստուերներ...:

Անասման ու ամպի տարածութիւններէ անցանք հեւ ի հեւ: Մենէ մէկը չխօսեցաւ բնաւ: Ամենքս ալ սակայն իրար վնասեցինք, իրարու մօտեցանք, իրարու ապաւինեցանք եղբայրօրէն: Ամենքս ալ, այդ ցուազին լուսութեան մէջ, հազորուեցանք, միացանք, լիւսեցինք...:

Մեզի առաջնորդ «Փրկութեան» զինուորը, մութին մէջ ալյանդակօրէն աւելի երկնցած կը չտալէր միշտ մեր հեւքերէն մղուած, ու հալին բնաւ չէր դառնար: Եւ վերելքը կը յաւերժանար խաւարին անծայրածիր գրկին մէջ:

* *

Գեանայարէ, ընդարձակ սրահին մէջ զոր ձեզունէն կախուած լաղտեր մը կը լուսաւորէր, մերկ ու սև անկողններ կ'երկնալին քով քովի: Սեմին վրայ տեղոյն, նիհար մարդ մը փութկոտութեամբ զննուորէր էր մեզի, ու հիմա մեր շուրջը կը դառնար, ամենուն բարի խօսք մը, ընդունող ժպիտ մը կ'ուղղէր, խրաքանդալուն անկողին մը կը ցուցնէր ու թաղիքէ վերմակ մը կուտար. մէկէն միւսին կը դառնար, միշտ խնդումներս, միշտ հաճոյակատար: «Փրկութեան» զինուոր մը չէր կրնար ըլլալ ան, զի անոնց համազգեստը չէր կրեր, և յետոյ — համոզիչ պարագայ — չատ համակրելի ու աղղական դէմք մը ունէր ուր ուշիմ, նայող աչքեր կը վառէին:

Սրահին մէջտեղը, երկաթէ խոշոր վառարանին քով նստած, կը դիտէի իմ խեղճութեան ընկերներու իրարանցումը: Ամենքն ալ չարաչար խոնջէնք մը կը մատնէին իրենց կրած, փչող կոնակներուն կոկիւղի կորութեանը վրայ, ու կ'աճապարէին ժամ առաջ անկողին իջնալու:

Օ՛ այդ անկողնները. անոնց տեսքը զիս կը ջլատէր, կ'անշարժացնէր, կը դառնէր անթոյն վրայ: Քարի պէս կարծր ու գերեզմանի պէս սև, երկաթէ ու կաշիէ անհնարին անկողններ էին անոնք, ուր քունին մէջ, բարերար ու մայրական քունին մէջ, աւելի տաժանագինօրէն պիտի յոգնէի...:

Ընկերներս մէկիկ մէկիկ նետուեցան, երկնցան անոնց վրայ, թևերնին բարձ ըլին, ու առանց հազուստնին հանելու, թաղիքէ վերմակներուն մէջ փաթկուեցան ու աչքերնին դոցեցին

անմիջապէս :

Ես միմաի մնացի, արթուն :

Ու նորէն մտիկ բրի անոնց տաժանքի հեւքը որ հիմա աւելի խորունկ, աւելի երկար, աւելի խորտոտ դուրս կուգար իրենց կուրծքերէն, կը ծաւալանար ու կ'ալեկոծէր սրահին բանտարկուած լուսթիւնը, խուլ, անդադրում, հաւաքական հառաչանքի մը պէս... Անոնց հեւասարտ լուսթիւնէն կարծես վերցուած՝ անդգալարար ոտքի ելայ ու անոնց մօտեցայ, նայեցայ : Ս' այդ խեղճ Հայերուն արհաւիրքի տեսիլներով յաճախուած քունը... Անոր մէջ խուժող անաւոր երազները... Անոնց բոլոր գոց աչքերը... Անոնց դալիանար ու խնկած գլուխներուն մէջ անապոքոյն պատկերներու հեռաւոր ու անվախճան տողանցութիւնը... :

*
*
*

Յանկարծ, դուռը բացուեցաւ ու տեղոյն, նիւար մարդը ներս մտաւ : Ձիւ վառարանին քով նստած գտնալուն գարմաշած՝ դոշեց

— Դեռ չէ՞ք պատկեր, յոգնած չէ՞ք...

Ու մօտենալով ու երեսս ի վեր չիւի չիտակ նայելով՝ յարեց.

— Բայց ինչպէ՞ս կ'ըլլայ... Դուք ինչ գործ ունիք այս խեղճ ապաստանականներուն հետ... Հայ էք դուք ալ...

Հասկցայ իր շուարուամբ : Չէր կրնար կոր ըմբռնել թէ այդ բիրտ, անտաշ գէմքով ու գեղջուկի տարազով մարդերուն հայրենակիցը, բաղդակիցն ըլլայի ես ալ... :

Ընդմիջելով գինքը, ակնու մը երկնցուցի իրեն : Ապահար՝ նստաւ զիմացս : Ու անցող ուշադրութեամբ մը մտիկ ըրաւ իմ տրտում ու հասարակ պատմութեանս, կարեկցութեան անկեղծ ու միտմիտ չարժուամերով :

Երբ ամէն բան ըսի իրեն, յուզումէն աչքերը լեցուած, ոտքի ելաւ ու ձեռքս սեղմեց ջերմօրէն : Յետոյ՝ նստաւ նորէն, ու իմ մէջս գինքը հասկնալու կաբող, իր ցաւին վստահութեամբ արժանի էակ մը վերջապէս գտած ըլլալու երանութեան վախկոտ խանդավառութեամբ՝ իր շատ լեցուած, շատ երկար առնն լրած սիրտը բացաւ ինծի եղբայրօրէն :

— Օհ, չատոնց է կը սպասէի կոր մէկուն, որ դար, այս

ցուրտ, մշուշոտ լիւան վրայ, իմ լմնցած կեանքս խմանալու, իմ ներսիցս իսկ թաղուած հողիս մահաւերջի ձայնը լսելու... Հիմա, օրհնեալ ըլլաք դուք... Ինծի միակ ու վերջնական միակթաւութիւնը պիտի տուած ըլլաք գիտնալու թէ զիս ճանչցող մը, իմ խորտակուած էութեանս գաղտնիքն ունեցող մը, ինծի թերեւս մտածող մը պիտի ըլլայ...

Ու խօսեցաւ, խօսեցաւ ան երկար առնն, իր յուզումին մէջ աղափոխուած կեդարանքով մը ու ներշնչուած շնչերով : Իր պատմութիւնը պարզ էր, գծապէս ու մարդկային :

Մարֆինտման մըն էր այդ մարդը : Ու ասիկա ըսաւ ինծի դառնութեան հեզնոտ ժպիտով մը որ սարսուռ մը անցուց վրայէս :

Իր կեանքին մեծ մասը Ֆրանսա ապրած էր, անդործութեան, վայելքի ու հայեցողութեան տարամբ ու արգաւանդ կեանքով մը : Հօրենական խոշոր ժառանգութիւն մը ներած էր իրեն ասիկա : Ու քսան տարեկանէն ձգած էր Անգլիան ու Անգլիացիները զորս չէր սիրեր :

Ամէն գեղեցկութեան առջև թրթռացող, Արուստին բոլոր սքանչելի զննութիւններուն ընդունակ ու ընկալուչ խառնուածք մը, Բարիկը ընտրած էր իրեն կայան : Հոն տուած էր իր հողին կրաւորական ու հեշտամոլ կենցաղավարութեան մը գերազանց կրթութիւնը :

Բանաստեղծութեան ծարաւը եղած էր իր կրօնքը ու Պոտլէն՝ իր պաշտած, խնկարկած, երկրպագած կուռքը : Հիւանդազին անցագութեամբ մը ներշնչած, ծծած էր այդ այսահար հանճարին թունաւոր ծաղիկները :

Ու ճամբորդած էր, ջերմեռանդօրէն, աւելի հաղորդուելու համար Չարլին անդատում քերթողին : Դայած էր Արեւելքի արեւակէզ երկինքներուն տակ պոռոյնիկ իր սխարլի ծուլութիւնը ու խելայիկ երազանքը : Թուի ու անթափանց մորթերու տակ, սև ու կամանչ աչքերու խորը փնտռած էր անձանօթ ու խելացնորող խելութիւններու խորունկ ու վերջովիզ գաղտնիքը : Ու այդ բոլոր հրախառ պայծառութիւններէն դարձած, այդ բոլոր այրող համբոյրներէն ու սպառող հպումներէն խուսափած, Բարիկ մտած էր նորէն, իր հետ, իր

միայն մէջ բերելով մորֆինին ախտաւոր, անդիմադրելի ու անդադ ըզձանքը:

Քայքայումը չէր ուշացած: Կին մը, այն չարաշուք, ճակատագրական էակներէն մէկը՝ որոնք այնքան յաճախ կը պատահին Բարիկի քառուղիներուն դարձքին վրայ, կը ցնցեն, կը կարտեն ծունկերդ, կանգ առնել կը ստիպեն քեզի, և ուրոնց կտուէն խնդեցած նայումաճքդ անկարելի երջանկութիւններուն յուսահատ երգը կուլայ վայրկեան մը, հրաշալի ու զիւարկն կին մը, իր զէմը ցցումս էր օր մը, ու զայն իր չրջագլխաւորն բուրումին մէջ բանտած, իր քայլերուն կապած, քաշած տարած էր իր կտուէն, կարծանումի անդամաւոր ճամբուն մէջ:

Ու կ'ընէր միանալով Մորֆինին ընկուցած էր զինքը...

Իր ամբողջ ունեցածը տալէ, տալէ, տալէ վերջը, երբ ա'լ բան մը չէր մնացեր իրեն, ճամբուս զրկու էին զինքը ու զուրկ երևին զոյցեր էին...

Ննկէ ասդին ա'լ չէր գիտեր: Կը յիշէր միայն որ ազգականներու զխմբ էր, ողբալի վիճակի մը մէջ, ու անոնք կոնակ դարձուցեր էին իրեն:

Գիշեր մը, «Փրկութեան» զինուորներ, Լոնտոնի մէկ փողոցին մէջ, ցեխի ու աղտոտութիւններու վրայ փռուած, գրկիէ կխամնու, դտեր էին զինքը ու վերցուցեր, աստատանաբան մը տարեր: Հոն աստեն մը դարմանուելէ վերջը, Հէտլիի ազատակը զրկուեր էր, ուր անկէ ի վեր կը մնար:

Ու տրտում չեղաւ մը աւելցուց.

— Փափաք չունիմ ասկէ հեռանալու: Քաղաքներու բուռն կեանքը ա'լ ինձի համար չէ: Անկարող եմ յաճախ ճիգերու ու պայքարի չեմ կրնար: Ամէն օր, Ննդիլոյ չորս ծայրերէն խեղճեր, անժառանգներ, խնկածներ կը համարին հոս. աստեն մը կը մնան, պատառ մը հալի փոխարէն աշխատելով, ու կ'ելլան կ'երթան: Անոնցմով զրաղիլ, զանաւոր խնամել ձեռքէս եկածին չափ, ասիկա միակնարանք մըն է ինձի: Զեր հայրենակիցներէն շատեր եկան, գային ասկէ. կրցածս ըրի այդ անիրաւուններուն անցքը ուրախացնելու համար: Դուք ալ վաղը կ'երթաք հարկաւ: Կը մաղթեմ որ կեանքը աւելի նե-

րող, աւելի ժպտուն ըլլայ ձեզի...

Ու լոնց: Քիչ մը կտրը, կարծես վերջուշումէ մը թեւադրուած՝ աւելցուց.

— Հիմա ա'լ մորֆինը ձգած եմ շատանց: Երբեմն չար մարմաջ մը կ'արթնայ միտս մէջ, մարմինս կը գալարէ, բայց այն ատեն դուրս կը նետուիմ, բայց օդին կը վազեմ՝ դաշտերուն մէջէն, կը յոգնիմ, կը քրտնիմ ու կը մոռնամ...

— Բայց այս մարդիկը, ըսի, խօսքը փոխելով, ինչպէս կ'աղբիք այս «Փրկութեան» զինուորներուն հետ...

— Օ՛հ, անոնք անասնական ու գէշ, խափանուած հողիներ են... Անոնցմով չեմ զրաղիր: Արդէն զիս հանգիստ կը ձգեն: Իրենցմէ բան մը չեմ ակնկալեր ու իրենց փնտս մը չունիմ: Ինձի պաշտօն տուած են հսկելու տաղատանեալներուն վրայ, ու գիտեն որ սիրով կը կատարեմ պարտականութիւնս: Իսկ իրենք... Մի' խարուիք իրենց երկնային ձեւերէն. շահախնդիր ու կտակաւ մարդիկ են ամենքն ալ, ու պիտի տեսնաք որ «Փրկութեան Բանակը», իր միատիքական ու մարդասիրական կեղծ գիմակին տակ, հսկայ ու անպատկառ շահագործումն է մարդկային թշուառութեան...

Ու համակերպութեան սրտածմիկ ու անհուն նայումաճք մը կեցնելով վրաս՝ բացազանցեց.

— Սոս ցուրտ ու մշուշոտ լոռնէն անդին... Օ՛հ, չէ՛, ա'լ բան մը չեմ յուսար... Հողիս շատանց թաղուած է ներսիդա... Պիտի երթամ այսօրէս, մինչեւ որ մարմինս ալ թաղուի...

Ու ցած, խորունկ, ողբական ձայնով մը, ու տարօրինակ ժպիտ մը իր մահատաղ զէմքին վրայ՝ Պոպէոի եղբայրուն Մանը բաւել ինձի.

Մանն է, աւանդ, որ կը մխիթարե ու կ'ապրեցնէ,
Կեանքին նպասակն է ան, եւ միակ յոյսն է ան...

Բայց, մէկէն, ոտքի ելաւ:

— Շատ ուշ ըլլաւ է, յարեց, չէք ուզեր պատկիլ...

Մեր չուրջը Հայ տաղատանեալները քունին անդունդնէ-

բուն մէջ միւրճուած էին: Անոնց հեւքը աւելի սաստկացած էր հիմա ու սրահին միջնորդը կը լեցնէր ճշող, խեղդող ծանրութիւններով:

Ըսի իրեն այդ անկողիններուն ինծի ազդած վախը:

— Կ'երեւայ կոր որ դեռ չատ քիչ տառապեր էք, պատասխանեց, բարի ժպտով մը, ու դուրս ելաւ:

Պահ մը վերջը, թաղիքէ վերմակներու ծրար մը չալլած, եկաւ: Անոնցմէ քանի մը հատ անկողինի մը վրայ փռեց, հատ մը ծալեց բարձր բաւ և ուրիշ երկու հատ ալ ծածկուելու համար ձգեց:

— Ասով սէտք է դո՛ս ըլլաք, իմ երիտասարդ բարեկամս, ըսաւ, աւելին ձեռքէս չի գար: Հոգ չէ՛, ասոնք կ'անցնին: Պառկեցէք դուք, քունը չալտի ուշանայ: Վաղը նորէն կը տեսնուինք: Գիշեր բարի...

Ու ելաւ դնաց, զիս միտ միտակ ձգելով բոլոր այդ ճաղ-անկողիններուն մէջտեղը, ուր կենդանի-դիակներ կը քնանալին...

Անկողին նետուեցայ ու գլուխս թաղիքներուն տակ ծածկեցի:

* *

Շարաթ մը մնացի այդ տեղ: Զիտ չաչխատցուցին: Մորֆինոմանը բարեխօսեր էր ինծի համար «Փրկութեան» գործապետներուն մօտ:

Այդ տրտում օրերը իրեն հետ, իրեն քով անցուցի ամբողջ: Առտուն կանուխ կ'ելլայինք ու կ'ընկերանայինք Հայ ապաստանականներուն մինչև իրենց հերկիւտ հողերը: Հոն երկարօրէն կը խօսէինք ու կը ծխէինք, զիտելով անոնց աշխատանքը, ընդմիջելով զիրենք, սրտապնդող խօսքեր ընելով իրենց: Յետոյ կը հեռանայինք ու անվերջ մշակուած տարածութիւններու վրայ կը քայլէինք, կը քայլէինք ժամերով, մեր ձայներէն տարուած:

Ճաշի ժամերուն վաղնիվազ կը հասնէինք ամենուն հետէն: Ու այդ միջոցին միայն կը տեսնէի «Փրկութեան» ազգապահը ինկած բոլոր թշուառները:

Ճաշարանը անազին ու ալըանդակ չէնք մըն էր, ազարակին կեղրոնը, բարձր գետնի մը վրայ կառուցուած, ու կը

բաղկանար գրեթէ միմիայն քառակուսի անտանձան սրահէ մը: Հոն, փայտէ մաշած նստարաններու առջև — որոնք հազարաւոր անօթիներու սերունդներ կրած էին — մերկ ու աղտոտ սեղաններ կը շարուէին, ծածկելով ամբողջ տարածութիւնը՝ խեղճութեան յաւիտենական քայլերուն տակ ձերացած տախտակամածին: Կիրով ձեփուած բարձր պատերուն վրայ, խոշոր տառերով բարեպաշտ արձանագրութիւններ իրենց ունայն հեղնութիւնը կը լռէին, թշուառութեան կորաքամակ ուխտաւորներուն տմոյն ներկայութեանը:

Մուտքին ճիշդ քովը, կտրուած ու իւզոտուած հացի չերտերու, թէյի սեցած ամաններու ու ամերիկեան պահածոյ միսի վիթխարի կոյտի մը հետ, ստոթուած մարդ մը իւրաքանչիւրին բաժնը կ'երկնայէր մեքենարար: Ու կարգաւ, իրարու հետէ կուգային բոլոր ապաստանականները, կը մօտենային, կանց կ'առնէին այդ տեղ, երկու ձեռքերնին կը կարկատէին, ուտելիքնին կ'առնէին ու նստարաններուն վրայ կ'երթային քով քովի ծով, կնիալ անհամբեր, այդ աւրուած, զարչազոյն միտի կտորներուն, այդ պժգալի թէյի ամաններուն, այդ տըղմահամ հացի պատառներուն վրայ:

Օ՛, այդ ճաշարանին զարհուրանքը: Ոճրագործի ու սուրբի երեսներ էին, չիլ, դաժան, միստիքական նայուածքներով... Օ՛ մանաւանդ սա բոլոր բերանները որ կը լալիլիզէին, կուտթկուտթ կը խմէին, կը թքնէին, կը քֆրէին, կը բացուէին ու կը դոցուէին անդադար, այդ զգուսնաքի անկարող, այդ անսանձակ, այդ խոզային ցուկները ու անոնց արտաբերած խոսքաւ վանկերուն հաւաքական խուլ ու աղտոտ խըժըտութիւնը...

Ու գիտէի հիմա որ ամբողջ ապիկար, անխարող ու ցաւազար մարդկութիւն մը — «Փրկութեան Բանակը» — կ'ապրէր հանդիսաւ, աղօթելով, օրհներգելով, անորակի յանունի մը փոխարէն միայն՝ ասոնց պէս հաղարաւոր զժգաղներ չարաչար աշխատցնելով՝ «ապաստանարան» յանուելի անունին տակ կազմակերպուած դործարաններու և ազգաբաններու մէջ:

Ի՛նչ երկինքնին ինկած պարզ և չէ՛ մի, այս թշուառութեան յամառ շահագործողներուն համար, Հայկական նահա-

տակութիւնն ալ: Ահ, քստմնելի կատակերգութիւնը: Մեր ազգաներուն արիւնոտ արձագանդները այդ անբանասցած ուղեղներուն աղջամուղջին մէջ յանկարծ վարդապոյն հորիզոններ բացին: Ու գիւհաբար պէս նկատուեցան, վաղեցին անոնք եւրոպայի հաւանազխտները, սպասելու ջարդերէն փախստական Հայերուն: Գրկարաց գիմաւորեցին զանոնք, ու սկսան ամէն կողմէ բարձրացնել իրենց կեղծաւոր ձայները:

—Ալէլուիա, ալէլուիա...

Ու ոռնացին, ոռնացին ամիսներով: Շատոնց է ասանկ առիթ մը չէր պատահեր: Ահ, ինչ զրամապղուխ, ինչ անապատ ոսկիի հանք սա լեռնացած Հայ Տառապանքը:

—Ալէլուիա, ալէլուիա...

Ու բոլոր անհարկն տղերութիւնը իրենց արգահատանքի ծամածոթութիւններուն, իրենց գիծութեան պիղծ խօսքերուն, իրենց քրիստոնէական անմեղունակութեան սուտ շարժումներուն:

—Ալէլուիա, ալէլուիա...

Պոռնիկութեան անարգ փողոցներու մէջ, իրենց փողերու և թմբուկներու երաժշտութեամբն առաջնորդուած, մեր Սուգը պտտուցին: Ժողովարարներու բեմին վրայ մեր յաւազին զաւկըները ցոյցի զրին ապուշ ու ցած խուժաններու: Ու հոն, երկարօրէն, չնականօրէն մեղքցան, հառաչեցին, մատուցին մեղի:

—Ալէլուիա, ալէլուիա...

Ու ժողովարարներու դռներուն երկու կողմը խնամոտաբար զետեղուած զանաւանակները լեցուեցան, լեցուեցան Հայ անունը նախատող ողորմութիւններով:

—Ալէլուիա, ալէլուիա...

Ու իրենց Շիքալօի հոտած միտը կերցուցին, իրենց լուսաքի - ջուր - թէյը խմցուցին անոնք ամիսներով մեր շուարած տղաքներուն...:

*
* *

Մեկնած առտուս, երբ մնաք - բարովս ըսի և բաժնուեցայ հայրենակիցներէս, Մորֆինոմանը թեւ մտաւ ու ընկերացաւ ինծի մինչև ազարակէն ժամ մը հեռու:

Կայարան տանող այդ ճամբուն վրայ տարտամ ու անմո-

ռանալի խօսքեր ըրաւ ինծի, ձեռքի լաշն ու հանդիսաւոր շարժումներով ու անպատու մտայնածքներով:

Մեր մէջը, այդ քանի մը օրերուն, տարօրինակ մտերմութիւն մը հաստատուեալ էր որ կը վերջանար Դիպուածին այդ ամառի զառիթափին վրայ: Մորֆինոմանը կանգ առաւ հոն, ձեռքս երկարօրէն սեղմեց ու ըսաւ.

—Երթաք բարձր, չնորհաւ՛ր եմ ձեռք ու չպիտի մոռնամ ձեզի... Դուք ալ մի՛ մոռնաք լերան յուսահատը...

Ու լսեց: Յուզումն թող չտուաւ որ մխիթարական խօսք մը ընէի իրեն: Ի՞նչ պիտի կրնայի ըսել արդէն: Օ՛ր բառերուն վիթխարի անխնայութիւնը խոշոր ու անդարմանելի կակիծներուն առջև:

Ատեն մը լուռ մնացինք այգաբէս դէմ գիմաց: Ան չէր շարժեր տեղէն ու ինծի կը նայէր չեչտակի ու ես կը վախնայի վեր առնել՝ իր նայուածքին ուժգնութենէն հալածուած աչքերս:

—Օ՛ն, բարեկամս, քաղցէ՛ք, ես ձեր ետեէն պիտի նախմդեմ մը ատեն, երթաք բարձր, մի՛ մոռնաք լերան կամաւոր աքսորեալը...

Ճիշդ մը ըրի ու իրեն նայեցայ: Մնոր զեղնած բիրերուն վրայ արցունքի երկու կաթիլ խնայու մօտ կը գողային...

—Մնաք բարձր, ըսի, զրեթէ պոռալով, և սկսայ աճապարել:

Ու վաղեցի, փախայ առի՛շ, հեռանալու, մոռնալու պապակէն այրած: Ու այդ անձկութեան վաղքիւ մէջ թուեցաւ ինծի որ կը գլորէի, կ'լնայի կեանքին խել զառիթաբէն, ուրիշ ան կեր, ազատագրուել էր վերջնապէս...

Անիկա կը մտար հոն, հիմա, Մահուան սպասելու, պայծառօրէն, ու ես կը վազէի, կ'իջնայի դէպի կեանքը, ամբողջ երկտառարգ խանդովս հաճնելու, բռնելու, ավրանալու...

Անիկա մարդն էր որ ա՛յ չի յուսար...:

Գուրար, անհամար զեպին լռյսերով պատահում ամ զիչերին մեջ, զանդադ ու արտում մ'անձրեր լիալիանդող ճրատում մ'մը կը տեղար անլախմանորեն՝ յաւերով ու տեղմանքներով գերազրդուում Բաղդադին տարապաշտանն ոգեւորում լիաներ վրայ : Հրաչում ի կտուքեր կը սուրալին զեպին նախատակներ ապերասան վաղեքներում :

Գլխատան ներքառ հետզհետե կը ստուարանար խմորներուն թխւր, ու ողիով ծանրաբեռնուած մի՛նոյրորտին մէջ՝ զուտ թմբու թաղխուով ու խիցրու պաղթուով ձայներուն հետ կը բարձրանային անընդհատ հնչական ծիծաղները մեքենայար զուարթ սլաւ - վեյճներուն, որոնք իրենց երկղիմի ու չարուած ժպիտները կը պատշնէին յաճախորդէ յաճախորդ :

Ու բարեկամն, խուլ այս ամբողջ ազմու կեն, ու իր վեր-
ջու չունենալուն մէջ մտառայլ, կը պատմէր :

— Լճնաօն հասնելուս՝ աչքանդակ ու արվեստնդ ամիս մը ապրեցայ շահախնդիր կարեկցութիւններու , քրիստոնէական կեդժիքի, միաթիւրական գոհնիկ կապկոթիւններու սնորհաւ-
ցնող միջնաթաղի մը մէջ : Գերերջանիկ երեւոյթներու , սուկի կամ՝ նոսաղ վաւերական սրատեսիլներու , մարդսրտութեան չիլ միջնորդներու , հաւատքի բնչաքաղց մանրամասնաներու , ցա-
ւազար ու բարեկեցիկ երկտասարդներու , մոլեռանդ ու ցամ-
քած կնիկներու , կրօնական անբմբերելի յարանուանութեանց
խանդավառ ներկայացոյցիչներու , — Տխմարութեան անպա-
տուժ ու խտաւրներու բնկերութեան մը մէջ էի :

Ամբողջ «գործը չսկսած» աշխարհ մը հաստատեցեալներու – աշխարհի բախտը մարտարարութեամբ իրենց հաստատքին փոխա-

բէն որոնք իրենց նիւթական ապահովութեանը մէջ հաստա-
խաբխաբ, միակ ու տիրական մտահոգութիւնը կը մտահ էին
միշտ աւելի ճերմոտանդ, միշտ աւելի փառաբանիչ, միշտ ա-
ւելի սրբաւիրուն, միշտ աւելի սրբագոյրծ երեւնալու իրարու, —
սուրբ մեղսակիցներ, — ու քիչ մըն ալ հարկաւ Անոր որ
յիւրն էր :

—St. pp. . . .

Տէրօքը տարամերժ ու բռնի յաճախանքն էր առիկա: Ան, աղբիւրը, ապառէնը, ամէն շրտան հացը, վաղեկըր, ծոցիկըր, ու խմիւն ու առան, սկիջրէն ու Բար-սկիւր...:

$$= S\mathcal{L}_{pp} \dots$$

Իրենց ջրիմուռքին անապատս, իրենց ամէն մէկ շարժումին բնկերացող, իրենց ամպոյն ու անիմատս գոյտ լիւեր կէտէ-տող չախտնակամն, անխուստիելի բառն էր տալիա : Ու այս մարդիկը կը շարժէին, էր խօսէին, կ'ուտէին, կը խնջէին, կ'աղբէին և էրոջը անուռով :

(Դ)՝ բազմաթիվ կրթական խնայողություններով հարստացված կենանքին բնորոշ առկա, ներկայի ժամկետը:

Գտնել, դուստր գործի մը հետապնդումը, մէկէն միւսին յամառ
զխմում մննարու շարք մը զիս տառնայ մէջ ձգած էր : Լօնտօնի
ապինս տկոնն արու արձաններէն մէկուն տարւոք ու պատկա-
ռելիի երէցը զիս այդ տեղ տաաջնորդած էր յաղթական : Կոր-
սուած հոգի մըն էի գոր պէտք էր փրկութեան փարախը
բերել, տարազիր Հայ մըն էի որուն խեղճութիւնը պէտք էր
ծախել Գլխա թխան փարթաւ ու առատ քանոն տուներուն :

Ուստի, ամենայն դեպի խոսակցին վրաս, զիս չընտարածեցին իրենց ապրուշ հետաքրքրած թխնովը, իրենց քառհանդիս փոխկառու- թխններովը ու իրենց անկեղբայր, անօթի ժպիտներովը : Զիս իրենց եղբայրը կոչեցին ու հերոջը վրայ խօսեցան ինծի ան- միջնորդ : Եւ ինչպէս :

$$S\zeta_{pp} \dots S\zeta_{pp} \, d^2x \dots$$

Որքան ի բուն ու զիշխաններն ալ յառաջին էնոր անասնոք կրկնեցին խնձի, ստորի վրայ, ծառնիկ կամ, աչքերնին զոյց կամ՝ սիլէ, պարտաւոր նայում քննարակ :

Անհատական մեկնում և մեկնում անհատականության համար՝

ձին չնշանակող տաղտուկովը: Միշտ քույս ի վեր, միշտ խըն-
դումներն ու փութկոտ՝ ան զիս կը հալածէր շարունակ փր-
կութեան մոլեգին հրաւերներով ու յորդառատ խոստումներով:

Հաստ ու կաս կարմիր մարդ մըն էր, ճաղատ գլխով ու
զիշակերի հոժիւղ կըստով մը գոր կը ծածկէր կարճ փչացած
մօրուք մը: Իր ճարպով փրացած զէմքին վրայ, մանր ու
անգոյն աչքերը անիմաստ ու կատարակի նայուածք մը ունէին
որ կը վրդովէր ու կը զայրացնէր: Ու իր փորին հակա ու
ռեցքը զգուստան ըմբոստացում մը ներշնչելով անհանդու-
րակի կ'ընէր իր ներկայութիւնը:

Հակառակ իրմէ խուսափելու իմ բոլոր ճիգերուն, անիկա
կը գտնէր զիս, կը մօտենար ինծի ամէն տեղ ու իր մարդո-
րս պժգալի դարպասը կ'ընէր ինծի:

—Տէրը, Տէրը... Պէտք է գտնաք Տէրը, սիրելիս... Պէտք է
Անոր երթաք անմիջապէս... Հիմա՛, կ'ուզէ՛ք, եղբայրս, հիմա՛...

Ու ասիկա՝ օրը քանի՛ մը անգամ:

* *

Իրիկուն մը՝ իր յամառ թախանձանքներուն առջև ճարա-
հատած՝ ստիպուեցայ հետեիլ իրեն:

«Երկտասարդաց Բրիտանիայի Միութեան» չարաթա-
կան ժողովին գացնէք միասին: Ինծի ազատուած էր որ բոլո-
րովին փոխուած ու հոգեւին նորոգուած զուրս պիտի ելլէի
անկէ, թէ պիտի ընդնշմարէի հոն Տէրը ու պիտի ուզէի Անոր
երթալ անյապաղ:

Էկզիկըր Հօլի սրահներէն մէկուն մէջ, անագին սեղանի մը
շուրջը բոլորուած էին յիսունի չափ երկտասարդներ, անար-
տայատ ու սրեւէ զէմքերու հատընտիր հաւաքում մը: Ամեն-
քնն ալ մաքուր հագուած, խնամքով ածիլուած ու սանտր-
ուած, պարկեշտութեամբ ու անմեղմանակութեամբ կոճկուած
տղաքներ էին, որոնց խօսուածքին, չարժուէնքներուն ու նայ-
ուածքներուն մէջ հաշուուած, կշռուած, գոց սորվուած բան
մը կը մասնուէր: Յաւիտենապէս զարմացած ու հիացական,
ամէն բանի կը ժպտէին, կսկծալի տխմարութեան ժպտով մը
ուր իրենց ուղեղներուն անհասանկի, ցնորատու պարտալը
կ'անդնդանար:

Կը ժպտէին իրաւ: Ասիկա կրնար ուրիշ բան մըն ալ ըլ-
լալ: Ու այդ բոլոր մնում երեսներուն վրաս ձգած առաջին
ու էական տպաւորութիւնը երկզկմութեան խորունկ ու խոս-
վիչ տպաւորութիւն մըն էր: Թերեւս ա՛լ անկարելի էր իրենց
չժպտիլ, ու պահ մը փորձուեցայ մտածել թէ՛ զիշերը իրենց
քունին անգիտակցութեանը մէջ ալ ազդալէս ժպտելու էին ա-
նոնք... հրեշտակներուն կամ իրենց վերամիներուն:

Կեդծիքը, վատ ու զտաճար զգուշաւորութիւնը, անոնց
հոգին թունաւորելէ, անոնց պուտ մը խկըր հաղեցնելէ վերջը,
փակած էր անոնց մորթին, միտերնուն մէջը անյաւ իր ու աչ-
քերնուն նայուածքը կերած:

Առաջնորդս, յաղթական ձայնով մը, անոնց ներկայացուց
զիս.

—Ահաւասիկ Հայ մը, եղբայրներ, Թուրքիոյ ազէտքնե-
րէն փախած քրիստոնեայ մը որ հետս բերի աշտուղ, որպէս
զի Տէրը գտնայ...

Խրտում մը, ու ոտքի ելան ամենքն ալ, աչքերնին զէպի
ձեզուներ վերցուցին ու իրենց էութիւնը լեցնող, խափանող
բառը վազեց չրթունքներուն վրայ.

—Տէրը, Տէրը, Տէրը...

Յետոյ մօտեցան, չրջապատեցին զիս, կարեկցութեան քա-
նի մը հասարակ խօսքեր թոթովեցին իմ դժբաղդ հայրենա-
կիցներու հասցէին, ու ամապարանքով անխուսափելի, ճա-
կատազրական հարցումը ուղղեցին ինծի.

—Իրա՞ւ, փրկուած չէ՞ք...

—Ո՛չ, պատասխանեցի գլխու կտրուկ չարժումով մը:

Ան ատեն ամենքը մէկ քաշուեցան, իմ անտուրը հպու-
մէս զգուշաւոր, ու՛ լոթի՛ տեղերնին գացին նստիլ, պատրաստ-
ուելով սկսիլ իրենց սովորական պաշտամունքը:

Անտանկի առաջնորդս, հոն, քույս էր միշտ: Ս. Գիրք
մը ու երգարան մը քչեց ձեռքս, ցուցնելով օրուան կար-
դացուելիք ու երգուելիք էջերը, խնդրեց ինէ որ ջերմեռան-
դութեամբ մասնակցիմ իրենց ու խոստացաւ որ Տէրը չպիտի
ուշանար ինծի յայտնուելու:

Ու կը փախար տխմար շարունակ.

— Հիմա, սիրելիս, հիմա... Օհ, պիտի տեսնէք Տէրը, պիտի Անոր երթաք...

Պահ մը վերջ, սկսած էին: Նններգաշնակ ու անճոռնի երգ մը կը ձուլային միաբերան, զոր շունչս բռնած կրեցի քառորդ ժամ մը:

Երգէն յետոյ Ս. Գրքի անուերջ ընթերցումներով ու բռնա-գրօսիկ մեկնութիւններով ճշգրտոր եղան: Նորէն երգ: Ու վերջապէս օրուսն խօսելու կարգը ունեցող երիտասարդը, երկիւղած լուսնեան մը մէջ, ոտքի կ'աւ, գրգանէն թուղ-թերու ծրար մը հանեց ու շինծու ձայնով մը սկսաւ կարգալ իր դժուակ արձակը:

Զմայած մտիկ ըրին իրեն:

Տէրջը ուղղուած կոչ մըն էր ասիկա որուն ախտմայ ու վիթխարի կատարելագականութիւնը միւս միշտակ էի ըմբոյժնե-լու: Խնդճ տղան, ինչ քաշեր էր արդեօք այդ ողբայի տըք-նութիւնը զլուխ հանելու համար, ու հիմա ինչ արբշտ կրա-նութեամբ մը կը հրամայէր կոր դաշն իր ցաւագար կորայրնե-րուն:

Զինդայի: Գրեթէ մեղքայ գինքը, ու իր փողկապը դի-տեցի երկարօրէն, իր պոռոտ, չողջողուն փողկապը որ շատ մը տրտում բաներ կ'ըսէր ինծի:

Ու անիկա, հետզհետէ աւելի բարրօքած ձայնով մը, կը վերջացնէր հիմա կցկտուր, խեղալեղ ազազակներով:

— Եկ՛ւր, Տէր, եկ՛ւր այս սենեակին մէջ... Հիտա՛, հի-մա՛ եկուր, Տէր... Եկ՛ւր որ քեզ տեսնանք... Քեզ կ'ու-ղենք, Տէր... Ինքզինքնիս քեզի կուտանք... Եկ՛ւր անմի-ջապէս, Տէր... Եկ՛ւր, ա՛լ չենք կրնար կոր սպասել... Ե-կ՛ւր, Տէր, եկ՛ւր...

Ու տեղը նստաւ: Երեսնին ամիսնուն մէջ տառած, ա-մենքն ալ սեղանին շուրջը ծռած էին:

Հինգ վայրկեան լուռ մնացին այդպէս:

Յետոյ անոնցմէ մէկը, առանց տեղէն շարժելու, ծանր ու համոզուած չեչուով մը, սկսաւ պատմել իր հողիին անցեալը ու ներկան: Ըսաւ թէ ինչպէս Տէրը նորոգած, մաքրած էր զինքը:

— Առաջ կորսուած էի, հիմա փրկուած եմ... Առաջ խա-ւարին մէջ էի, հիմա լոյսով ողողուած եմ... Առաջ խող մըն էի, տիղմի ու ագտեղութեանց մէջ կը թապտկէի, հիմա սրբուած եմ... Շնորհակալ եմ քեզի, Տէր... Երկնցո՛ւր ձեռքդ ինծի, Տէր, որպէսզի քու ճամբուդ մէջ քայլեմ միշտ...

Ուրիշ մը, անգլխացի գործնական միտք մը, ջերմաւանդօ-րէն շարունակեց.

— Փա՛ռք քեզ, Տէր... Անցած չարթու գործերս բաւա-կան աղէկ գացին... Ըրէ՛ որ միշտ լուռ ըլլան անոնք, ըրէ՛ որ քու զաւակներդ աւելի բազմաւոր ըլլան եկող չարթու, աւելի յաջող գործեր ընեն, որպէսզի կարող ըլլան օրհնելու քեզ յաւիտեան... Ամէն...

Ու այսպէս, իրարու ետեւէ, իւրաքանչիւրը խօսեցաւ Տէ-րոջը, զմայելի ընտանութեամբ մը, իր պզտիկ մաղթանքն ը-րաւ Անոր ու յաջորդ չարթուան համար ժամադրութիւն տուաւ անոր հետ:

Երբ կարգը առաջնորդիս եկաւ, զգացի որ ամենուն ու-չադրութիւնը դէպի անոր կը դառնար: Առանց բոլորովին վեր առնելու իրենց անխմաստ գլուխները, անհամբերութեան մեղմ չարթում մը ուրուագծեցին: Ու առաջնորդս անոնց հետա-քրքրութիւնը աւելի հրահրելու համար ստեն մը լուռ, աչ-քերը գոյ, խորունկ յափշտակութեան կերպարանքով մը սպասելէ վերջ, սկսաւ իր աղօթքը:

— Տէր, Տէր, Տէր... Այս իրիկուն մօլորեալ մը կայ մեր մէջը... Հայ մը, Տէր, եղբայր մըն է մեզաւորներու զորանք Քու ահովդ զարկիր... Երեւցի՛ր անոր, Տէր, փրկէ՛ զայն, Տէր... Քու փարախդ զարձա՛ւր բոլոր այդ ժողովուրդը, որ-պէսզի զազրին զայն հարուածող աղէտները, ու վայելեն ա-նոնք, Քու փրկուած զաւակներուդ պէս, Քու երկնաւոր ու երկրաւոր բարիքներդ... Ամէն...

— Ամէ՛ն... ամէ՛ն... ամէ՛ն... Կրկնեցին ամենքը, զլուխ-նին վեր առնելով ու աչքերնին վրաս անկելով, կարծես հրաշ-քի մը սպասումէն մէջ անձկրտ:

Աթոռիս վրայ դամուած, վատ, գրեթէ անգիտակից վի-

ճակի մը մէջ կը մնայի, անբանալի քիչ մը աչքի տխուրութենէն որ զիս ձգմամբ, ուղեղս թմրեցուցած էր: Բայց խուլ զայրոյթ մը կ'արթնար տակաւ ներսիցիս, ու սենեակին միջնորտը, Տէրօջը անուշադր յղկացած, ծանրաբեռնուած, կը խողզէր զիս: Հոս ալ պիտի տեսնայի լղրճուիլը մեր նուիրական ցաւերուն, հոս ալ պիտի լսէի մանաւանդ քրիստոնէական արդարացումը Հոյ Տառապանքին...

Տէրը... Ան կրնար քնանալ իր յաւիտենական քունը, մեր տանջանքի վայնասունէն օրօրուած, ու ինչ ազուր անկողին Երեւն համար մեր նահատակ-ղիւններէն անջատուած արիւնտ հոգիներուն լուսակուտակ ամպը...

Շուրջս ամենքն ալ ոտքի ելան. վերջին երդն էր որ կ'երգէին հիմա, իրենց ճակած ձայներուն բոլոր տաժանելի ոգեւորութեամբը:

Ա' վերջացած էր: Դիւարիս առի ու ժողովարանէն դուրս նետուեցայ: Հազիւ սանդուխին վրայ լայն շունչ մը տուր էի, առաջնորդս վազնիվալ հասաւ ետեւէս ու ձեռքս սեղմելով, հարցուց ինծի թէ գտած էի Տէրը: Ու առանց պատասխանի սպասելու...

— Մնչուչտ, սիրելիս, լսաւ, անշուշտ գտաք վերջապէս զԱյն... Օ՛հ, բարի Տէրը... Դեռ քանի մը օրէն պիտի զգաք Անոր հրաշայի մեծութիւնը, Անոր անսահման զթուլթիւնը...

Ու դուրս ելանք միասին էկեղըրը Հօլէն:

Թանձր մատախուղ մը կուրցուցած էր Քաղաքը:

Դիչերուան այդ պահուն ամալի փողոցներուն մէջ մնում էր ազմուկը, ու լուսիւնը որ հոն կը տիրէր հիմա՝ անոնց ցորեկուան մեծաթափոր գործունէութեան յուշածումովը աւելի խորունկնալ կը թուէր:

Հազիւ քանի մը քայլ հեռաւորութեամբ տեսնելով, կը քայլէինք անխը, աներեւոյթ ճամբաներէն: Դրեթէ հաւասար տարածութեամբ միջոցներու, քոյիւսեւն մը լանկարծ կը ցրուէր զլմայնիս, իր յաղթ, անշարժ գանդուածովը: Ուշացած, սովալլուկ ցնծուհիներ, բաղդին ետեւէն խարխալելէ յոգնած, մշուշ կը պատռէին տեղ տեղ, ու կը կառչէին մեզի, խոստմա-

ոտ ու սրագատաղին, յամառելով քանի մը վայրկեան իրենց վայելքի կսկծալի կոչերուն մէջ.

— Հոս նայէ՛... Բըսթթ... Հոս նայէ՛, անուշա... Հոս նայէ՛...

Ու առաջնորդս չէր լսեր վայրկեան մը: Ընդհանրապէս, միշտ աւելցող, մոլեգնութեան համող խանդավառութեամբ մը, կը շարունակէր ան կրկնել ինծի Տէրօջը անունը: Իր կեանքը կը պատմէր ինծի, Տէրօջը համար իր զիւցագնական կոխները կ'ըսէր ինծի Հոյս Բարքի մէջ անկշխանականներու և անասունաճնրու գէտ, ու իր կատաղութիւնը կ'արտայայտէր բըռունցքի անկ հարուածներով, որոնք պարտալին մէջ կ'իջնային գոհալիժօրէն, մօտենալով, գրեթէ քսուելով երբեմն ինծի:

Ու այս բոլորէն կ'եղրակացնէր թէ պէտք էի, ես ալ, իր շաւղին հետեւի: Պէտք էի փրկուիլ ժամ առաջ, պէտք էի Տէրը գտնալ, ու փրկիլ ապա իմ կորսուած ցեղակիցներս...

Կամաւոր լուսիւնս չէր վնասեցներ բնաւ զինքը, ու տունին ճամբան կ'երկնար, կը յաւերժանար:

Երբ Ֆինգալլրի սրուէր հասանք, յայտնի մը տակ կանդ առաւ ան մայրիկն վրայ: Այժմ լոյսին մէջ իր տեւքը զիս քստմեկուց: Աչքերը արիւնտներ էին ու իր ամբողջ կերպարանքը հրէշային ծամածռութեան մը մէջ կը կարմրէր:

Սքուէրին մէջ ո՛չ մէկ ձայն կը լսուէր այդ պահուն. մայրիկն վրայէն, ուր կեցեր էինք, ո՛չ մէկը կ'անցնէր: Ու գրեթէ վախ զգացի երբ, ինչ բաժնուելէ առաջ, այդ դժնդակ մարդը իր չիլ, խոնաւ ձեռքերուն մէջ առաւ իմ ձեռքերս ու լալաղին սկսաւ համբուրել զանոնք, երկարօրէն, հեծկտալով, զառնցելով, աղերսելով:

— Եղբայրս, սիրելիս... Մի՛ մոռնաք Տէրը... Օ՛հ, այս գիշեր գացէք Երեւն... Ննկողին մանեկ առաջ գաէք զԱյն... Եղբայրս... սիրելիս...:

*
*

Յաջորդ օրը հեռացայ Տէրօջը տունէն, հոն ձգելով ոսկեղօծ Աւետարան մը, զոր նոյն առաւուն իսկ թղթատարք բերած էր իմ հասցէիս, և որուն կողքին ետին առաջնորդս իր անունը գրած էր սա բառերուն տակ. «Տէրօջը դնա՛»:

Սե անտառին անթափանց ու անախճան գիշերին մէջ կ'ապրին անոնք իրենց սե կեանքը :

Յգիւցումին ու հանգստեան անշարժութեան է հիմա, ու իրենց արիւնով բռնաւորութեամբ խղճմանքներուն տաժանագին մարտօրութիւնը կը հեւայ անտառին սե լուծեանը մէջ :

Երբեմն, նենգաւոր խաւարին ներսը, կը բարձրանայ, կը լեռնանայ ազդաներուն միահամուռ կռիւնը, — աղօթքը անոնց ու աղաղակը իրենց անցագ տենչանքներուն վաղանցուկ գոհացումին :

Յաւթնամեակն Ոճիրին սե պատարագն է ասիկա :

Ու ա՛յ ձայները կը հատնին, թեւերը կ'իյնան, ծանրագանձող անէացումի անշարժութեան մը մէջ, աչքերը կը գոցուին գինով յոգնութեան մը հեշտալի մոռացումովը, ու ազդաները կը քնանան վաղնջական ծառերուն ուրուականային խառնամառնութեան մէջ թառած :

Բայց, պահ մը վերջը, ազդաներուն յանկարծական սթափումը կը փոթորկէ անտառը : Անոնց վայրագ բերքը անհոգի կը բացուին, կը սեւեռուին ու գիշերը կը բզբտեն մոլեգին նայուածքներով :

Արիւնին հոտն է որ հեռուներէն, ցաւատանջ ու անտէրունջ հեռուներէն կը հասնի իրենց . . .

Ու ազդաները այսահար խուժումով մը, կը սուրան հիմա սե անտառէն դուրս, նախճիրին հրաւերէն խնդկեցած . . . :

Այս չարաշուք մոռապատկերը կը յաճախէր զիս երբեմն, ու անոր մէջէն էր որ կը տեսնէի մեր ալ ազդաները, — մեր հայր սուրբներուն, արաքաններուն, գեղապայծառներուն,

պրահուկներուն ու սեր պապաներուն սե ջոյիրը :

Բայց «սե անտառին» խորհրդանշական տեսիլէն դուրս, իրականութեան մէջ ալ տրուեցաւ ինծի տեսնող մեր «ազդաները» :

Հայ տարագրութեան ճամբաներուն մէջ հանդիպեցայ անոնց : Եւ իրենց արիւնի ու աւարի անկշտութիւնը զիս քստմնեցուց : Դեռ չի պաղած զիսկներու վրայ ծուր էին, ու կիսամեռ վիրաւորներու յամառող կեանքը՝ անոնց դեռ տաք վէրքերուն մէջէն կը խմէին . . .

Անշուշտ, հեղեղօրէն թափուած մեր արիւնին համար օտար ազդաներուն ախորժքը գիտէի, — մեր ահարկու թշուառութեան առջեւ օտար կրօնաւորներու շահախնդիր կարեկցութեան ու շահարեւր գթութեան ցած իրարանցումը տեսեր, լսեր էի : Բայց չէի ուզեր, չէի կրցեր հաւատալ թէ հայ ազդաները, հայ կրօնաւորները՝ մեր նահատակութիւնը շահագործելու քստմնելի գործին մէջ՝ իրենց օտարազգի եղբայրակիցներուն հետ մրցելու հրէշութեան պիտի հասնէին :

Հիսաթափութիւնս զժողովուրդս եղաւ :

96ի աշնան էր, հայկական մարտիրոսութեան առթիւ միթիւններու և բանաստօսութիւններու այն աղմուկից չըջանին, ուր Անդկոյ անհամար կրօնական աղանդներու ներկայացուցիչները, տարապայման խանդավառութեամբ մը, աճապարեցին մեղքնալ մեղի ու աճաւրդի հանել մեր խեղճութիւնը իրենց քրիստոնէական գթութեան խանութներուն մէջ : Ժողովարանի մը դուռը կախուած աղղարարութեան մը վրայ կարդացեր էի թէ հայ պատուելի մը պիտի քարոզէր հոն, յաջորդ չարթուն :

Օտար պատուելիներու մեր տաժանքին չուրջն ամեն օր վրախած ախմար ու վաբնոց անբանութիւններէն զայրացած՝ հետաքրքրելու եղայ տեսնելու այդ Հայը որ անշուշտ ամաբիշ միսթարանքը պիտի տար ինծի խօսելով մեր Յաւին վրայ, զայն իր միտին մէջէն իսկ զգացողի, Հայու գիտակից ու սարսուռակն հոգիով մը :

Որոշուած օրը, կանուխէն, ժողովարանը զացի :

Լծնոսնի աղնուական թաղերէն մէկուն մէջ էր, ու հոտ հաւաքուած հասարակութիւնը կը բաղկանար մեծ մասամբ մենքլմեններու ու յիսլներու ընտրուած բազմութիւնէ մը:

Արարողութիւնը, սովորական, անհամ ու սրանկողի, ըստ քաղական ծէսերու գերազանց անսկիզբութեամբ, կէս ժամէ ի վեր կը տևէր, ու ես անհամեր կը սպասէի հայ պատուելիին, հետզհետէ ստատկացող հետաքրքրութեամբ մը:

Վերջապէս երգիւնը մարեցաւ, սաղմոսերգութիւնները լռեցին, ու ծնրաղիր, աչքերնին դոյ, յանկարծաբանուած աղօթքի մը մէջ խանարհելի վերջ, գլուխները վեր բարձրացան, ու նայուածքները գէտի բնմը դարձան:

Տեղւոյն երէցն էր որ ձեռքի հանդիսաւոր չարժուներով ու ձայնի ծանր չեշտով մը հայ պատուելին կը ներկայացնէր իր հօտին: Զերմեռանդ ներքոյ մըն էր աս պատուելին Հայաստանի գաւառներուն մէջ ունեցած մարդորսի բեղմնաւոր գործունէութեանը:

— Առաքեալ մըն է այս Հայը, կը պոռար երէցը, հարկւրաւոր կորսուած հոգիներ փրկած է ան ու Տէրոջը փարախը դարձուցած է զանոնք... Երկիւզածութեամբ մտիկ ընենք զինքը:

Ու մաղթելէ վերջ որ օր մը բոլոր Հայերս ալ պատուելին ձայնը լսենք ու Տէրը գտնանք, երէցը հրաւիրեց հայ պատուելին որ բնմին վրայ յառաջանայ ու սկսի իր քարոզը:

Սահմուկած՝ նայեցայ իրեն: Հայ պատուելի մը այս մարդը:

Սրեկըյի հովարապի խայտարդէտ տարազով, թրքական ֆէս մը գլխուն վրայ, թուխ ու ժանտաղէմ մարդ մըն էր ան, որուն շարխարին լայնածաւալ աշխարհականութիւնն ու էնթաւրիին ոսկեպաճոյճ գուարթութիւնը տարօրինակաւ կը հայհոյէին իմ մտքիս մէջ՝ զարնուած ազգի մը Սուլթը խորհրդակցող, անոր նուիրական բնուանը տակ կքած կրօնաւորի մը յղացումին հետ:

Ու կը հասկնայի հիմա որ պատուելին ընտրած էր այդ տարազը չմօրելու համար օտարները — անկեղծօրէն միմիայն հետաքրքիր — ու ինքզինքին տալու համար տարաշխարհիկ շահեկանութեան մը սպասովի վաւերականութիւնը:

Բայց պատուելին խայտառակ երեւոյթը, մէկէն, հրաշալիօրէն ներդաշնակուեցաւ աչքիս առջև անոր հոգիին տղեղութեանը հետ, երբ ան սկսաւ մեր ցեղին ու կրօնքին վրայ խօսիլ:

— Օհ, ամենքն ալ քրիստոնեայ չեն, կ'ըսէր, ձայնի յափշտակուած երկարուններով ու աչքերը կէս մը գոցելով:

— Բայց պէտք է որ ըլլան, կը փութար տեղեցնել, հրեշտակային դժնդակ ժպիտի մը մէջ գէմբը երանացած:

Ու Հայաստանի գաւառներուն մէջ իր մարդորսի առաքելութեան իրադարձութիւնները կը պատմէր, լիազօրքին խանդավառութեամբ մը որուն մէջ կը հաղորդուէին հոտ ներկայ՝ բողոքականութեան մոլեռանդ խղճմտանքները:

— Օհ, տեսնուէր բան էր, կը շարունակէր պատուելին, բոլոր այն տեղերը զորս մշակեցինք կ'ընծա հետ: Խնդճ կ'որսուած ոչխարները: Նախ չէին հասկնար մեղի ու կը կտտէին կածէին մինէ: Երբեմն ատելութեամբ լեցուն աչքերով կը նայէին մեզի ու պատահեցաւ որ լուտանքնէ՛ պճռան մեր երեսին: Բայց մենք կը ժպտէինք ու անուշ խօսքեր կ'ըսէինք միշտ անոնց: Շատերը, օրերով անօթի մնացած, դեփ-դեղին գէմբերով ու կմախացած մարմիններով կը հանդիպէին մեզի: Տէրոջը խօսքը կ'ընէինք անմիջապէս, ու անոնց տեսնողաւ աչքերը կը ճառագայթէին Տէրոջը խոստացած հային ու վաշկըներուն ի լուր: Բիշ ատենէն հրաչքներ գործուեցան, այդ դժբաղդ եղբայրներուն խաւար ներսիդին: Տէրը յայտնուեցաւ անոնց, ու խումբ խումբ կը ղիմէին մեզի ու կը մխիթարուէին Տէրոջը անունովը...

Սովալուկ քաշկոտուող, մահապարտու ու խելացնոր էակներու առջև մէյ, մէկ կտոր հայ նետեր էք, ու պահանջեր էք անոնցմէ որ չի բացուիլ յատուող ակօսանքնուն մէջ պատառ մը կեանք խածնելէ առաջ՝ ուրանան իրենց դարաւոր եկեղեցին:

Ու անձնուրացութեան զմայլելի չեշտով մը կ'աւելցնէր.

— Իրա՛ւ, շատ բան քաշեցինք, կ'սէս, բայց մեր ձեռք բերած արդիւնքին առջև մեր հոգիին երանութիւնը ամէն զրկանք ու նեղութիւն կը մոռցնէր մեզի, ու միշտ ինք-

գինքնիս Տէրոջը աւելի մօտ կը զգայինք:

Բերանաքայ ու երկուզած հիացումի մը մէջ քարացած մտիկ կ'ընէին ամենքը:

Պատուելին, հետզհետէ բորբոքող եռանդով մը, կը շարունակէր իր քարոզը, հինգ վայրկեանը անգամ մը, մոռցուած կարեւոր բան մը յիշելու և իր ունկնդիրներուն հաղորդելու փութկոտութեամբ մը, կրկնելով.

—Օհ, չէ՛, ամենքն ալ քրիստոնեայ չեն...

Ու անմիջապէս՝

—Բայց պէտք է որ ըլլան, կ'աւելցնէր, ապագայ աւելի արգաւանդ խաչակրութիւն մը ուխտելու հոյակապ սպառնալիքովը:

Բայց պատուելին այն ատեն իր խաղըրութեան ծայրակէտին հասաւ, երբ գաղափար մը տալու համար Հայ կրօնական երաժշտութեան ու լեզուին վրայ՝ բողոքական սաղմոսներ սկսաւ երգել... տաճկերէն լեզուով...:

Գատմնելի վայրկեան մը եղաւ ասիկա ինծի համար: Բաւական չէր այդ Հայուն, բարեկենդանային իր ամպարիչտ ծրարութիւն մէջ, զայլ իր ցեղին վիրաւոր հոգին պղծել՝ օտարնելու հետաքրքրութիւնը յագեցնելու համար, ալ պէտք էր որ նախկին քաջութիւնն ալ ունենար մեր լեզուն ուրանալու:

Վերջէն իմացայ որ Մարաշցի մըն էր պատուելին ու հայերէն չէր գիտեր: Լոնտոն առած էր իր կրօնական կրթութիւնը ու հոն ամուսնացած՝ Սնկլուհի մը հետ: Ատեն մը Կիլիկիոյ կողմերը մարդորսութեամբ զբաղելէ վերջ, հայկական ջարդերուն ցաւագին այժմէութենէն օգտուելով, Սնկլիա եկած էր նորէն, ու արհեստ ըրած էր իրեն քաղքէ քաղաք պտտելով ամէն տեղ քարոզներ խօսիլ, ու հայ որդեր պահելու պատրուակով կրցեր ալ էր հաղարաւոր ոսկիներ գիգել:

Հիմա ա՛լ ծանօթ ու յարգուած անուն մըն էր Սնկլիոյ մէջ: Վարպետ խաչագող մը, գիտցեր էր ամենուն հարկադրել ինքզինքը, ու ամիսածանքով մօտեցեր էին իրեն բոլոր անոնք որոնց զրամը չորթած էր մեր սովածներուն ու ինկածներուն անունով:

Իրիկուն մը պատուելին Սնկլիաբնակ Մարաշցի մեծահա-

րուստ Հայ վաճառականի մը տունը, առատ ընթրիքի մը երջանիկ մարտողութեանը մէջ անառակցած, սու պզտիկ նշանաւ կալից պատմութիւնը ըրեր էր իմ մէկ բարեկեամբս.

—Մնացածները հորհրդով անգլիացի ձեռքովն են ինծի գիմեր էր տասը ոսկիի չնչին գումար մը յանձնելու, Հայաստանի որդերուն համար: Մարդուկը զրամը սեղանիս վրայ դնելէն վերջ, երկուստ ձեւով մը հարցուց ինծի թէ ինչ միջոցներով կարող կ'ըլլայի կոր ժողոված զրամներս Հայաստան զրուկել և թէ հոն ինչպէս կը բաժնուէին կոր այդ զրամները: Դեռ խօսքը չէր լնցուցած երբ գինքը ընդմիջեցի, և տասը ոսկին առջին քշելով, ըսի իրեն. «Պարո՛ն, ձեզի հաշիւ տալու պէտք չեմ զգար»: Այս խօսքիս վրայ, վարդը իրար անցաւ, կարմրեցաւ, դեղնեցաւ, ու հազար ներողութիւն խնդրելով պաղատեցաւ որ տասը ոսկին ընդունիմ: Ու զրամը ետ առնելուս համար կրկին անգամ հորհակալ ըլլալէ ետքը, ելաւ գնաց ամօթահար...

—Ասիկա ինծի բաժն տուն, կ'աւելցնէր բարեկեամբս, պատուելին կը խնդար, կը խնդար, մեծածխոտ ու երջանիկ խընդուքով մը որ տունը կը թնդայնէր:

***

Որ մը սակայն փորձուցայ ներել պատուելիին ու գրեթէ նախընտրեցի իր վատութիւնը, երբ միևնոյն պարագաներուն մէջ հայ վարդապետի մը հանդիպեցայ:

Սոաշինը, գոնէ, անկեղծ միջակութիւններու ու պտղած գիտակցութիւններու այդ տափակ միջավայրին մէջ կը յաջողէր զերազանց մտայնութեան մը տալուորութիւնը ձգել, ու ատով կը փրկէր գոնէ խելացի ցեղի մեր լմանալովին համբաւը:

Հայր սուրբը, ընդհակառակը, իր խափանիչ անձին լայնածաւալ անճոռնիութեամբն ու իր բայական ուղեղին թողուցած ցնորատու պարսպովը արհամարհանք ու ծիծաղ միայն կ'ազդէր իր ողորմելի ունկնդիրներուն, ու մեղի արգահատելի ընել նկրտած ատեն՝ ծիծաղելի ընելու միայն կը յաջողէր:

Պատուելին մաքուր անգլիերէն մը խօսելու կարեւոր առա-

ւերութիւնն ալ ունէր : Հայր սուրբը անորակիւի ու անմեկ-
նելի լեզու մը կը թոթովէր որ ամէն բան կրնար ըլլալ, բայց
անգլիներէնէ :

Սպարհակաւն միթիւնի մը մէջ տեսայ զինքը առաջին ան-
գամ :

Ծաղկանկար կարմիր պսամայէ լեզու շուրջառով մը ծած-
կուած, գլխուն վրայ խաւաքարտէ եպիսկոպոսական գունա-
ւոր չաթալ-թաղ մը, աջ ձեռքը տաշուած ու ներկուած
փայտէ գաւազան մը՝ բեմին վրայ նստած էր լուռ, օրուան
բանախօսներուն կարգին մէջ կղզիացած՝ իր գոյնգոյն խեղկա-
տակութեամբը :

Սրահին մէջ երկսեռ բազմութիւն մը լեցուած էր, ու ա-
մէն կողմէ զարմացումի ու հեգնութեան քրքիջներ կը լս-
ուէին :

— Հայ եպիսկոպոս... Հայ եպիսկոպոս, կ'ըսէին իրա-
րու, հայր սուրբը ցուցնելով, ու բոլոր աչքերը անոր վրայ կը
յառէին :

Սներեակայելիօրէն այլանդակ տեսարան մըն էր սա : Բե-
մին վրայ հայր սուրբին պոռոտ, աղքատ ու անշնորհ զգես-
տաւորութիւնը՝ անթերի սե ուրտէնկոթներու մէջ սեղմուած նիւ-
րշմեկներուն շարքէն՝ ծաղրանկարային խօլ համեմատութիւն-
ներ կ'առնէր :

Հայրս ուրբը, զգալապէս անհանգիստ իր պատարագւորի
ճնշող հանդերձանքին մէջ, մէկ ձեռքը ծունկին, միւսով գա-
ւազանին կոթնած, ուսերը կ'երկրցնէր երբեմն ու աթոռին
վրայ կը տեղաւորուէր շարունակ՝ վար չտանելու քրտնաթոր
զգուշաւորութեամբ մը :

Երբ խօսելու կարգը իրեն եկաւ, հայր սուրբը բուռն ու-
տումով մը ցատքեց տեղէն ու բեմին վրայ քանի մը քայլ
խոյանալով վայրենիի անհասկնալի աղաղակ մը արձակեց :

Բոլոր սրահը սահմուկած կը նայէր : Ոչ ոք բան մը հաս-
կցած էր :

Հայր սուրբը՝ աչքերը գետինը սեւեռած՝ լռեց վայրկեան մը :
Յետոյ երկրորդ աւելի ուժգին աղաղակ մը թոցուց, ու սկսաւ
բեմին վրայ աճապարել աջ ու ձախ :

Շուարումով ու սեղմուած խնդուքի կուտակումներով յղի
լուծիւն մը հայր սուրբին առջև կը բացուէր, անդունդի մը
պէս ուր գահավիժելու վտանգէն կարծես խելայեղ, զիւային
նայուածքներ զլորելով չորաղին, կը պոռար, կը պոռար ան,
գաւազանի ստառնայից ձօճումներով ու շուրջառին վրայ
բուռնցքի կատաղի հարուածներ իջնալով :

Ու հայր սուրբին լուսնոտ պոռչտութիւն մէջ կցկտուր բա-
ռեր, թունաւոր ճահիճ մը ինկած գինով թուշուններու պէս,
կը խեղդուէին յուսահատ մաքառումներով :

— Զարդ... Զարդ... մահմետական... սպաննել...
քրիստոնէայ... սրբ... պղծել... առեանգճւմ... հրդեհ...
աւաւր... արլին... սնոթի...

Ստիկա քառորդ ժամ մը տեւեց : Հիմակ ոչ ոք կը խնդար
շուրջս : Վախի ու անձկութեան արտայայտութիւն մը առեր
էին բոլոր գէմքերը : Ու ինծի թուեցաւ թէ հայր սուրբին տա-
ժանելի զառանցանքը ճեղքելով իրենց գլխուն իջնող՝ հեռա-
ւոր դուշակուած արհաւիրքներու յաճախանքն էր որ կ'ամ-
պոտէր իրենց հոգիներուն լճացած խաղաղութիւնը :

Յանկարծ, ապշանքի ու դժգոհութեան շարժում մը յեղա-
շրջեց սրահը :

Հայր սուրբը բեմին վրայ կը հանուէր :

Նախ շուրջառը հանեց ու գոյն յաղթական դրօշակի մը
պէս պարզելով անորոյ բառեր մոլտաց :

Կ'երեւի թէ հայ եկեղեցական հափորտներուն անունը իր
անգլիացի ունկնդիրներուն սորվեցնելու վիժխարի գաղափարը
ուռնեցեր էր, մէկէն, տեսնելով որ ա'լ բան մը չունէր ըսելիք :

Դէմքերը կը խոժոռէին, ձայները կը բարձրանային :

Հայր սուրբը կը շարունակէր հանուիլ, հրէշային պաղա-
րխնութեամբ մը : Մէկիկ մէկիկ, խանդաղատազին խնամքով
յը, կը ցուցնէր իր սրբազան ողբալի քուրջերը — ամբողջ
կազմածքը իր տխուր արհեստին — անհարկին բառեր արտա-
սանելով միշտ :

Երբ փորուբարին կապիչները սկսաւ քակել, ա'լ խայտա-
ռակութիւնը իր լրումին հասած էր : Ապշած ու գայթակղած
ձէնթմէներ կը պոռային ամէն կողմէ :

— Ամօթ է... Ամօթ է... Տիկիններուն առջև չըլլա՛ր...
Ամօթ է...

Բայց հայր սուրբը, այս անխնայ ազմուկին առջև անվանող, հանդարտօրէն կը հանէր փորուբարը, առանց շատ աճապարելու: Ու պահ մը վերջը, գիշերազգեստի նմանող երկայն ճերմակ չապիկի մը մէջ բոլոր հասարկութիւնը կեցած, իր թանձր գլխուն թաւարծի սեւութիւնը չապիկին ճերմակութեանը վրայ շեշտուած, դեռ կը յամառէր հոտ ցուցնելու իր վերջին կապիկներուն ու կոճակներուն իւրաքանչիւր մասերը:

Գերազօրն, անյղանալի, բանդազուշային կատակերգականութեամբ տեսարան մըն էր աս, որուն առջև Անգլիայի ծնած ըլլալու էր խնդուքէ՝ ու Հայ՝ ամօթէ չի խորտակուելու համար:

Զսպուած նեղութիւն մը բացորոշ կը կարգացուէր հայր սուրբին շուրջը գտնուող անձերուն գէմքին վրայ: Անհանգուրժիկի զրացնութիւն մըն էր ասիկա, ու հայր սուրբին թեւէն բռնելով զայն սրահին դռնէն դուրս հրելու փափաքին բացակայութիւնը չէր որ վար կ'առնէր բոլոր այդ օտար «Հայաստէր»ներուն նայուածքները: Բայց վերջապէս այդ անտանելի մարդը ճգակտոր եղած ազդի մը անասանման տառապանքը կը ներկայացնէր հոտ, ու այս նկատմամբ յայտնապէս կը ստիպէր գիրենք համակերպիկ կրելու հայր սուրբին զանգուածեղ արտառօցութիւնը:

Սրահին մէջ պնակ մը կը շրջաբերուէր հիմա ուր ողորմութիւններ կը լեցուէին... Հայաստանի կարօտներուն համար:

* *

Քանի մը օր վերջը, մշուշոտ իրիկուն մը, Եռադրն Բօտի մայթերուն վրայ, ուր ցնծունիներ իրենց յոգնած ու վրդովիչ միտքը կը պտտցնեն, ցուրտին ու անձրեկին մէջէն յուսալով վաղորդային հացը կամ իրիկուան ուխտքին ապահովող նախախնամական անցորդը, լսալտերի մը դեղին լոյսին տակ, հայր սուրբը ճանցցայ որ անհանդարտ ու հապտապ երեւոյթով մը կը խօսէր երիտասարդ պոռնիկի մը հետ:

Անալնկալը իր ուսմիկ գայթակղականութեամբը չէր, ան-

շուշտ, որ զիս կը ցնցէր, բայց ակամայ կանգ առի, տասնեակ մը քայլ անդին, ու լուսաւոր ցուցափեղկ մը ղիտիլու ձեւով՝ հետեւեցայ պահ մը հայր սուրբին աճապարանքի ու անհամբերութեան զահալէժ շարժումներուն:

Յանկարծ, երիտասարդ ցնծունի, զգուանքի ու կատաղութեան թափով մը, ետ հրեց իր արժանապատիւ խօսակիցը, անոր երեսն ի վեր պոռալով.

— Հինգ չիլի՛ն... Կորսուէ՛, աղտոտ օտարական...

Հայր սուրբը, այս բիրտ յարձակումէն չփոթած, բայց անգրգռելի՝ իր հրճուանքի որոշած գիւնին վրայ, հեռացաւ անմիջապէս, վախկոտ ու արագ քայլերով:

Վատառողջ, բայց անդիմադրելի հետաքրքրութենէ մը մղուած՝ հետեւեցայ իրեն:

Թօթհնամ Գօրգ Բօտի վրայ հայր սուրբը մօտեցաւ առաջին հանդիպած կնկան, քանի մը վայրկեան խօսեցաւ անոր հետ ու ձգեց զայն ուրիշի մը հետապնդելով: Յետոյ ուրիշ մը, ուրիշ մըն ալ, ու այսպէս շարունակ գէմը կլող ցնծունիին հետ քանի մը բառ կը փոխանակէր ու կ'անցնէր կ'երթար: Կ'երեւի թէ ա՛լ չէր համարձակեր առաջարկել իր ճղճիմ սիրազինը ու անոնց պահանջածը իմանալէն վերջ, ճամբան կը շարունակէր, յուսահատ:

Բայց, մէկէն, կանգ առաւ Կառը Սթրիթի կայարանին քով: Դիմացի մայթէն անշուք տիսեղծ ազջիկ մը գինքը ճանցցած էր ու վազելով իրեն կը մօտենար խնդումերես: Հին ծանօթ մը կը թուէր ըլլալ: Գոնէ ատոր հետ սակարկելու տաղտուկը չի պիտի ունենար: Հազիւ տասնը ութը տարեկան ըլլալու էր, խոշոր կապոյտ աչքերով ու հիւանդազին տոգունութեամբ խաբտեալ ազջիկ մը՝ որ մտերմօրէն կը խօսէր հիմա իրեն հետ ու «հայրիկ» կը կոչէր մեր պատկառելի հայր սուրբը:

— Է՛հ, պիտի երթա՞նք մի, հայրիկ...

Ու, թեւ թեւի, քովուտի չիլ փողոցի մը պատերուն տակէն հեռացան:

Վայրկեան մը, մայթին վրայ կեցած, նայեցայ իրենց ետեւէն:

Չէ՛, գեկտեմբերի արտում՝ գիշերուան մը մսեցնող մինա-
կութեան մէջ, իր ծերացած մորթին տակ արթնցող յայրատ
կամէութիւններու հալածող սարսուռը, ու սա գուցէ անօթի
սպասող երիտասարդ բողին վրայ գնուած իր տութանքի ցաւա-
զին թօթուրտութիւնը չի պիտի ոճիր մը սեպէի իրեն, անշուշտ:

Բայց, մութ ճամբուն երկայնքը, ուրիշ տուն կը դառնայի,
մտքիս մէջ կոտորաց անընդհատ ու խղճի խայթի մը պէս նե-
ղեց զիս սա մտածումը թէ՛ ցորեկուան լոյսին բռնաբարուած
մեր հեռաւոր քոյրերն ու մայրերը — որոնց եղբրական խօսքը
չէր մոռնար ընել իր բոլոր քարտիչներուն մէջ — իրենց արիւնի
բաժինը ունէին հայր սուրբին ցոխութեան վարձքին մէջ...:

ՏԵՐՊԱՊԱՆ

Ասիկա մեր գիտցածը չէ, Պոլսոյ մեր բարի, վարպետորդի,
ալլանդակ ու անուշեղու տէրպապան, որ՝ ակնարկն անկիւնը
երկնցած՝ «Հա՛ օրհնած, հա՛ զաւակս» բսկէն՝ օղին զաւակ-
ները կը պարպէ, ա՛յնքան անառակվարի, անդիմադրելի մե-
ղեներն ալ թալաթօսելով: Տէրպապան՝ որ շահաբեր ու «եր-
ջանիկ» ամուսնութիւններ սարքող խշախշի միաթիքական
արուեստը իր կատարելութեանը հասցուցած է, և որուն զրժ-
ուարաւ պարտկուող սքեմին տակ անդալթեթիօրէն երեան կու-
գայ յաճախ նակին հոխարհան կամ երէկուան չուկային: Ո՛չ
ալ սա միւս տէրտէրն է, խոնարհ ու պտտուական, որ՝ մեր և-
կեղեցիներուն ամենէն խոնաւ խուցին մէջ լքուած, ժամկոչին
ու լուսարարին զրկեց, իր պանդուխտ արտում ու մոտայ կեան-
քը կը քաշքէ, որ մաւթուն կ'ելլայ, աւագերէցին քունը
երկարելու խղճահար պարտաճանաչութեամբ, ու Մաշտոցին
զլուխը կ'անցնի, միս մինակ, բոլոր ամալի առտուններն ու
բոլոր անձայն, անջրմնոսնդ իրիկունները լուր օրերուն, ճշմա-
րիտ ու միակ արժանաւոր քահանան, որ գիշերը իր յոգնա-
վաստակ քունը կ'ընդհատէ՝ չքաւորի մը տունը, մահամերձի
մը օգնութեան վագելու, որ ամէն օր հաւատքին միթիթա-
րանքը կը հասցնէ, անժառանգներուն, որ չգիտցուած ու ան-
յուղարկաւոր մեռելներուն վրայ կը ծոխ ու կ'աղօթէ, ու զա-
նա՛նք հողը կը գնէ, — սրտատուչ, աղնիւ, անձնուէր, սքան-
չելի Ղարիպ — Տէրտէրը:

Չէ՛, սա տէրպապան զատ ու եղական տիպար մըն է մեր
անկուտակած կրքերն մէջ: Ու մէկէ աւելի են յատկանիշները,
որոնցմով ան կը բաժնուի մեր տէրպապաններուն հոժ ու իւ-
ղոտ զանգուածէն:

Դիպուածին մէկ բարեացակամ բերումովը՝ աս տէրպապան Եւրոպա, հարուստ հայ գաղութի մը մէջ ինկած էր, քանի մը ջոջ աղաներու պաշտպանութեամբը: Այդ օրուէնէ ալ ան գիտցած էր իր գործը, իր դերին ամբողջ կարեւորութիւնը զգացած էր, և նոր ու լայն հորիզոններ բացուած էին իր առջև:

Հազիւ իր մզլոտ անկիւնէն դուրս ելած՝ այս անակնկալ բաղդին հանդիպեր էր, ու չտեսի ռամիկ ու անխուսափելի շուարումէ մը հտքը, տեսած էր լուսաւոր ճամբան, ուրկէ պիտի քայլեր այլևս դէպի անկերջ տիրացումները, առատութեան, վայելքի ու պատիւներու կեանքի մը:

Տէրպապան թեւերը սօթթած ու գործի սկսած էր:

Ու չորեքթաթ երկրպագութիւն մըն էր ատիկա — օրմէ երբէք վեր չառաւ իր սրբազօծ մօրուքը — տեղին ունեւորներուն առջև որոնք իր մէջը երանութեամբ գտեր էին բոլոր շռայլուող հաճոյակատարութիւնները, բոլոր կանխող հաւանութիւնները, բոլոր անդորրող չքմեղանքները, բոլոր նուիրագործող օրհնութիւնները:

Տէրպապան խտէալ հովիւը եղաւ այդ տգեղ ու եսական հողիներուն: Անոնց սեղանին գլուխը բազմեցաւ, անոնց հացին ներքոյն ըրաւ, անոնց զաւակները չոյեց, և մեկնեցաւ, խոստանալով ամենքն ալ գատ գատ յիշել, կիրակի օրը, պատարագի սեղանին առջև:

Դիչերները, կ'առանձնանար երէցկիւնին հետ, ու մոռացումի ու արքայութեան երկար ժամեր, կը յամենալին պատելու, գգուելու, փայփայելու, տարփողարար, Ոսկիին Տոպրակը, որ կ'ուռննար, կ'ուռննար, կ'ուռննար...:

* *

Մէյ մըն ալ, հեռուէն, Հայրենիքէն, աղէտքի գուժեր հասան իրարու հտեւէ: Իր ցեղին կոչկոճման հողկալարքային հռչակներն էին, յուսահատութեան ու քաջքայումի աղետալար աղաղակներ, որ կուգային իր ապահովութեան երկաթէ դռներուն զարնուել, իր խափանուած հողին բերանաբաց խաղաղութիւնը ամպստել աւելորդ ու անօգուտ հողերով: Անոնց անկերջանալի խուժումը կրցաւ, սակայն, քչիկ

մը վրդովել իր փռուած հանգիստը, խղճի խալթի պէս տարտամ զգացում մը արթնցնել ուրիշ տնդերէ բռնուած իր սրտին մէջ: Ու տէրպապան սրտմտեցաւ, չի ներեց իր հայրենակիցներուն այդքան զժբաղ ու այդքան թշուառ ըլլալ: Վերջապէս յանգանքը իրենը չէր: Վերջապէս այս բաները զինքը զբաղեցնելու, իր թանկագին ժամանակէն զողնալու չէին: Ամէն մարդ իր մտմտուքը ունէր: Ամենուն ցաւը իրեն կը բաւէր: Այդ մարդին ալ... Չէին մի կրնար հեծկտանքնին խեղդել, արցունքնին կու տալ ու լոխի արիւնիլ:

Ինչե՞ տէրպապան: Պատահեցաւ որ դիչերները, երբեմն տարտամօրէն մտածէր այս բոլորին: Պատահեցաւ, նոյնիսկ որ իր արժանապատիւ կողակցին կարծիքներ հազորդէր — Իրենց սիրական մտահոգութիւնէն ակամայ բաժնուելով պահ մը — հայրենի արհաւիրքներուն վրայ: Երէցկիւնը, շուարած, ռահմուկ՝ իր էրկանը այս անսովոր վիճակէն, մայրական այլալուսներ ունեցեր էր անոր առջև, ու փութացեր էր զայն հանդարտեցնել սխրալի կշտամբանքներով:

— Մեզք ես, տէրպապա՛, այդքան մի՛ յուզուիր, ազգին տէրութեան քեզի՞ն ես տուեր, մենք մեր գործը նայինք...:

Ու կնոջական զմայելի խեղանութեամբ մը, ցատքեր բերեր էր Ոսկիին Տոպրակը, իր չոր ու ամուլ կուրծքին վրայ հողեւին սեղմելով, զայն տէրպապային գիրկը տուեր էր գուրգուրազին, մէկ հատիկ զաւելի մը պէս: Տէրպապային առաքելաշնորհ դէմքը ներքին անպատում երջանկութեան յորդալոյս ճառագայթումով մը պայծառացեր էր նոյն հետաքնն: Օ՛հ, Հայաստանն ու իր ցաւերը...:

Ու տէրպապան ու երէցկիւնը, զէմ զիմաց, երկար ժամեր, սիրատուոր նայուածքներով պարուրեր, չոյեր, փայփայել էին Ոսկիին Տոպրակը, որ կ'ուռննար, կ'ուռննար, կ'ուռննար...:

* *

Մութ ու անձրեւոտ իրիկուն մը, ուշ ատեն, տէրպապային գուռը զարնուեցաւ, մեղմ, անխտան հարուածներով, որոնց յաջորդեց՝ սեմին վրայ տախտապարդ մարմնի մը խուլ աղմուկը:

Տէրպապան վառարանին առջև, զապջ անդորրութեան մը մէջ ընկողմանած, թանձր ու հեշտալի մարտոգութիւն մը կ'որոճար, այդ պահուն, յորիացումի ծանր հեւքով մը, նայուածքէ այրի իր աչքերը չարսզին պտտցնելով: Երբ դրան զարնուելը լսեց, ակամայ ու տաժանելի շարժում մը ըրաւ երթալ բանալու, բայց ճիգը ահագին էր, ու տէրպապան սպասեց, զժուարին սրտչումի մը առջև վարանոտ:

Քանի մը լուռ ու երկար վայրկեաններ անցան:

Տանը սեմին վրայ նորէն խլրտում մը լսուեցաւ, ու այս անգամ ջախջախի պահանջիւմ հարուած մը եկաւ տէրպապան իր տեղէն խախտել:

Դժգոհ ու կասկածոտ, ոտքի ելաւ, ու գէպի գուռը ուղղեց իր դանդաղ ու սպտտամբ քայլերը: Պահ մը կանգ առաւ դրան ետին: Տէրպապային սովորութիւնն էր ոչ մէկուն բանալ իր գուռը, առանց առաջուց աղէկ մը հասկնալու այցելուին ո՞վ ըլլալը և այցին նպատակը:

Չախջախի երրորդ աւելի բուռն հարուած մը զինքը ցնցեց իր երկրայութեանը մէջ: Տէրպապան, զգուշութեամբ զննուած ձեռքով մը, գուռը կէս մը բացաւ, ու նեղսիրտ չեշտով մը հարցուց.

— Ի՞նչ է ան:

— Օրհնեա՛, Տէր...

Խռպոտ ու յոգնած ձայն մըն էր մութին մէջէն ելլող:

— Ի՞նչ կ'ուզես, աս տառն:

Ձայնը պատասխանեց գուրտէն.

— Խեղճ եմ, անօթի եմ, Հայ եմ...

Ու սե մարդաստուերը նորէն ինկաւ սեմին վրայ:

Յանձնարձ, դրան բացուածքը լուսաւորուեցաւ: Երէցիկն էր որ՝ պղպայցող ճրագ մը ձեռքը բռնած հետաքրքիր ու վախկոտ նայուածք մը եկած էր համարձակ յաւապապային ուսն ի վար:

Այն տառն աղօտ լոյսին մէջէն, երեւցաւ այցելուն:

Տէրպապան ու երէցիկն սոսկումով մը ընկրկեցան, ու մարդը թիւ մը աւելի շարժեցաւ գէպի ներս:

Տարւոք ու հատած կերպարանք մըն էր, ուր խեղճու-

թեան աղերեկ մօրուք մը կը խռուանար չուրջանակի: Աչքերը մթին հոսքերով մը կը վառէին իրենց անդադացած խռոտներուն մէջ: Ամբողջ ձմրան մը անձրեւէն ու ձիւնէն խխում որբալի լաթերու տակ՝ իր խեղճ մարմնը կը կմախանար ոտ կըրուտ ցցուածքներով: Տարապապան խոնջէնք մը կը կըէր, կ'ընկճէր հոտ իր ամբողջ անձը:

Հեռուներէն կուգար կոր, ու արիւնոտ արհաւիրքներու մէջէն վազեր էր չնչապատ: Վտանգէն հեռու, Եղեռնին կապէն ճողորդած, քսպամոյր թափառեր էր, երկար ատեն, օտար, անձանօթ ու ոչլամերժ ճամբաներու մէջ: Եւ ա՛յ ուժ չունէր քայլելու: Կեանքը ակառներուն մէջ սեղմած, ա՛յ կ'իյնար, կը խրէր հոտ, նաւահանգիստը հասած ըլլալու ցաւազին վատահութեամբը: Նաւահանգիստը, իր եկեղեցին, իր ազգին տունը, իր տունը, ուր կը հաւատար հէզը, որ պիտի ընդունէին զինքը, ներս պիտի առնէին, իր էութեան մարդկրակը պիտի արծարծէին, և ուր պիտի հանգչէր ինք՝ խաղաղութեան ու արիւնքի երազուած գլխի մը ամբողջ:

Դրան բացուածքէն փչող պաղ հով մը ինքզինքին բերած էր տէրպապան, որ իր ինքնախտահութիւնը վերագտած, անձանօթին վրայ պոռայ.

— Ի՞նչ ինկեր ես հոտ, ծօ՛:

Մարդը կրկնեց կողկողազին.

— Տէր հայր, խեղճ եմ, անօթի եմ, Հայ եմ...

Տէրպապան համբերութիւնը կորսնցուց:

— Է՛, ես ի՞նչ ընեմ, քեզի ո՞վ բաւ որ հոս գաս, աս տառն մարդ անհանգիստ կ'ընեն, կ'իր բանդ գնա՛:

Ու երէցիկնին զատնալով.

— Ոչ յԱստուծոյ երկնին, ոչ ի մարդկանէ ամաչեն:

Մարդը, վերահաս ու վերջնական լքումին վախէն կենդանացած, ոտքի ելաւ եղերական ու ահարկու.

— Ի՞նչ կ'ըսես կոր, Տէ՛ր հայր, ի՞նչ կ'ըսես կոր, ես անձախ հոս ինկայ, ձգէ՛ ներս մտնամ, քիչ մը հանգչիմ, քիչ մը տաքնամ, անօթի եմ ըսի քեզի, չե՛ս հասկնար կոր, ձգէ՛ ներս մտնամ...

Ու անգոր ու ազգուն բազուկներուն ամբողջ պրկուած ճարովը հրեց բացաւ գուռը կոնակի վրայ:

Տէրապապան կատղեցաւ, իր հուժկու թեւերը սպառնալից երկնցուց, և առաջ նետուելով գոռաց.

— Դո՛ւրս կորիր, թշուառական, չէ՛մ հիմա քեզի փոխին կուտամ, հոս Հայաստան չէ՛, հասկցա՛ր, հայտէ՛, ի՛նչ կեցեր ես, դո՛ւրս, դո՛ւրս...

Մարդը, շուարած խորտակուած, ոտնակոխի յեղակարծ ուշաբերումով մը, հասկցաւ մաքառումին անցուսութիւնը իրեն դէմ, իր կտոր մը կեանքին դէմ ցցուող ամբարտակին վիթխարի անողոքութեանը հետ, ու համակերպութեան եղկիւն չեղաւ մը՝ թախանձեց.

— Տէր հա՛յր, կեցի՛ր, ո՛ւր երթամ, ես աստեղը մարդ չեմ ճանչնար... Պարե տեղ մը ըսէ, երթամ պառկեմ աս գիշեր... Պարե պատառ մը հաց տուր՝ ուտեմ... Անօթի՛ եմ, կը մեռնեմ կոր, Տէր հա՛յր...

Բայց տէրապապան ա՛լ մտիկ չէր ընել:

— Կորի՛ր, կորի՛ր, անիծեա՛լ, կորի՛ր...

Ու ինքնիրմէն ելած, իր երկու կարչնեղ բազումներուն մէջ բռնեց, թօթուեց խլեակ - մարդը, ծունկի վայրագ հարուածով մը վար հրեց, գլորեց զայն սեմին սանդուխէն, ու մոկեղնարար զարկաւ դոցեց դուռը անոր քիթին բերնին:

Դուրսէն հազիւ լսուող, խեղդուկ տրտունջ մը: Հայը կանգ առաւ փողոցին մէջ, խելացեղ աչքերով դիտեց պահ մը եկեղեցիին զանգուածը, որ, հոտ, մութին մէջ, կը ստուերագծուէր: Յետոյ անդին դարձաւ, ու անդադրում անձրեւին տակ սկսաւ քալել...:

* *

Տէրապապան ազատումի խորունկ շունչ մը քաշեց, երբ սենեակը վերադարձաւ: Վառարանին մօտ գնաց, ծոկեցաւ կրակը խառնեց, ու զուարթ բոցերուն առջեւ, ֆառաքեին վրայ տարածուեցաւ նորէն:

Կը զգար թէ կորովի խոշոր վատնում մը ունեցած էր, բայց զո՛հ էր իր յաղթանակին: Ու զարարուող հեշտանքով մը երեծակաց, բերնին անձաւային բացուածքէն ձայնարկելով.

— Փա՛ռք քեզ, Տէր, փա՛ռք քեզ...:

ԳԱՂԹԱԿԱՆԸ

ԾՆՈՒՆԴԻ ՅԻՇԱՏԱԿ

1898ին էր, Մանչեսթր:

Բարեկամիս հետ դուրս կ'եկէնք՝ Հայկական Մատուռը երթալու համար:

Կիրակի առտու մըն է, ցուրտ, մշուշոտ, աւելի մշուշոտ ու աւելի ցուրտ կարծես քաղաքին փողոցներուն կիրակնօրեայ ամայութենէն՝ ուր մթնոլորտը լեցնող շամանդաղները դեռ անվթար կը մնան, ու չեն պատռալիր, տարաղնիր առօրեայ երթեկեւթեան տենդային եռուզեռումէն, և ուր ցուրտը չի մեղմանար՝ շարաթն ի բուն միացող գործարաններուն սեւ շունչէն, որ հիմա կը հանգչի, վաղը նորէն սկսելու համար իր վիթխարի հեւքը:

Կիրակի՛ առտու մը՝ Հայկական Ծնունդի առտուն:

Ասիկա թերեւ զարմանալի թուի անոնց, որոնք չեն մոռցած՝ թէ մեր Ծնունդը շարժու մէջ կ'իյնայ:— Բայց հոս, Մանչեսթրի վաճառական հայերու այս րազմալստակ ու բարեպաշտ զազուլթը կիրակի օրուան կը ձգէ Ծնունդի ծխական տօնախմբութիւնը, կարենալու համար զայն կատարել հոգիի անխառն պայծառութեամբ, և առանց նուիրական Պասմային դէմ մեղանչել հարկադրուելու:

Փողոցին մէջ կ'աճապարենք, ուչ չի մնալու անհանդարտ մտահոգութեամբ մը: Ի՛նչէն է այս արտասուլոր, գրեթէ ջերմաւոր փութկոտութիւնը: Անոնցմէ եւք, սակայն, երկուքս ալ, որոնք շատ կանուխ մոռցան, աւա՛ղ, տալիարակ ճամբան բոլոր պարզուկ ու տարամերժ պաշտամունքներուն, անոնցմէ՝ որոնք դեռ հազիւ ապրիլ սկսած հիասթափուեցան

բոլոր միամյա ու բարերար պատրանքներն: Եւ յետոյ, հոս, այս օտար երկիրքին տակ, հայկական նժդէն մատուոյն զանգակաձայնը՝ օտար եկեղեցիներու տօնական մեծազորող զօղանջներուն մէջ խեղդուած՝ չէր կրնար մինչեւ մեր ականջներն հասցնել իր աղաչաւոր գանգիւնները, ինչպէս հայրենի երկիրքին տակ՝ ուր կարելի չէ զխմանալ անոր պաղատագին հրաւերին... Բայց որքան ալ շատոնց մերկայած, դատարկուած ըլլաւ կրօնական տաքուկ զգացումներէ, Ծնունդի առաւելները, չես գիտեր ինչ ջերմութեան ուժերն է որ հողիւղ մէջ կ'արթննայ, կարծես հայրենի կոչանքներուն արձագանգն ըլլար, և ո՛ւր որ ալ գտնուի՝ մանկութեան խանդաղատած կարօտ մը քեզ կը մղէ դէպի ազգային եկեղեցին:

Ըրբը - Պրուք Սթրիտի մէջ կը հանդիպինք գաղութին ամենէն հին ու ամենէն հարուստ ջոջերէն մէկուն, որ՝ քառօր զարմը առաջ գնուած և տօնական առիթներով միայն գործածուած կոնաձև սխիւթքը գլխին, ու իր տասնի մօտ շառաւիղներն ետին ձգած՝ կ'աճապարէ դէպի մատուո:

— Նայէ՛, նայէ՛, կ'ըսէ բարեկամս, — կեանքի յաղթուած մը, որ իր մտքն ու հեղուկութիւնը կը թափէ անխնայ բոլոր նիւթապէս յաջողածներուն դէմ, — նայէ՛ սա Կաղնոտեանին ու իր զաւկներուն, նայէ՛, և դրայր, սըւոնց նայէ՛, ինչ մարդ, ինչ ընտանիք, ինչ ցեղ... Նայէ՛, գրեթէ բոլորն ալ մանչ են իր զաւկները, ու ասոնք կը մեծնան կոր, արդէն մեծցեր են, ու ասոնք իրենց հօրը կաղապարին վրայ ձուլուած՝ մէկ մէկ ամուր ու կատարեալ Կաղնոտեան պիտի դուրս գան վաղը իրենց հօրը օփխէն, ու պիտի խոյանան իւրաքանչիւրը մէկ կողմ, սիւներն ըլլալու համար վաճառականական այն տուններուն, զորս ամեն տեղ հաստատած ու հաստատելու վրայ է Կաղնոտեան Եղբարց Մանչեսթրի ֆիրմը, ու կտաւի ու պատմայի պարկաները պիտի անընդհատ բեռցուին ասկէ ու ճամբայ հանուին դէպի Պոլիս, Իզմիր, Պէյրութ, Պատրոստ, Պարսկաստան, Հնդկաստան... Ոսկիները պիտի միլիոնաւորուին Մանչեսթրի պանքաներուն մէջ Կաղնոտեան Տան հաշուին՝ որ, այսպէս պիտի շարունակ ճիւղաւորուի, բարգաւաճի ու յաւերժանայ ի փառս Կաղնոտեան քա-

ղապաշտ, առաքինի ու տիրական սերունդներուն:

Մատուոյն մօտեցած ենք արդէն՝ երբ նոյն շարքին վրայ զանուոյ անշուք տան մը դռնէն դուրս կ'ելլէ Սպտակեան Կիրակոս աղան: Կաղնոտեան զայն տեսնելուն պէս կանգ կ'առնէ, կանգ կ'առնեն իր տասնեակ մը շառաւիղներն ալ:

— Բարի լոյս, Կիրակոս աղա՛:

— Բարեւ, բարեւ, կը պոռայ Սպտակեան, որ ցած խօսիչ չի գիտեր, ու կը խառնուի Կաղնոտեան խումբին:

Ութսուննոց ալեւոր ծերունի մըն է Կիրակոս Սպտակեան, Մանչեսթրի էն հարուստ Հայը, որ սակայն տարօրինակ հաւապատկեր մը կը կազմէ Կաղնոտեանի հետ, հակադասակեր՝ որ ուժգնօրէն կը չեչուի հիմա՝ երբ քով քովի կը քայլեն հայ հարուստի այդ երկու յատկանշական տիպարները: Սպտակեան Կիրակոս աղա չէ կարգուած, ընտանիքի ու զաւկի տէր չէ... Սմունսութիւնը «ծախքի դուռ» ըլլալուն՝ իր երիտասարդութեան ի վեր՝ զգուշացած է անկէ, և հիմա իր ամուրիի ծերութիւնը կը քաշքշէ միւս միւսակ Ըրբը - Պրուք սթրիտի խեղճուկ տան մը — ուր վարձու սենեակ մը կը բնակի — և վաճառատնորին միջև՝ ուր ամէն օր՝ առտուն կանուխ կը գտնուի, միօրինակ ու տարօրոտ հաւատարմութեամբ մը... Այսպէս, կէս դարու աշխատանքով խոշոր հարստութիւն մը չինած է՝ զոր տակաւին աւելցնել կը յամառի, կը մաքառի՝ ութսուն տարեկանն անցած իր հասակին մէջ... Որի համար... Հեռաւոր ու մօտաւոր ազգականներ իր շուրջը, իր գրասենեակին շուրջը, կը դառնան, կը սողոսկին, կը յաճոնեն չափ կը մակարութիւն հիմակուրէն, և անձկագին կը սպասեն գերազոյն այն օրուն, ուր աչքերնին արցունքով լեցուն և կոկորդին հեծկտանքներով խեղդուած՝ իրենց կսկիծն ու սուգը պիտի միխթարեն՝ մէջերնին բաժնելով խեղճ ամուրի ծերութիւն կէս դարու ոսկիէ քրտինքը...

— Կաղնոտեանին կեանքի յղացումն աւելի ճիշդ է, կ'ըսէ բարեկամս, որ կիրքով կուրացած մը չէ՛, ու գիտէ արդարութիւն ընել նոյն խօսքի արհամարհած Շառաւիղ քրմապետներուն:

Ներս կը մտնենք մատուոն:

Տօնազգեստուած ու փարթամ բազմութիւն մը հաւաքուած է հոն արդէն : Տաճարին աջ կողմը ստուար թիւ մը կը կադմեն կիները, որոնք աւելի կամ նուազ ճաշակով հագուած և գլխարկուած են, և որոնց շարքերուն մէջ չեն պակսիր յարաբերաբար տարւոքներն ու ծերերը, որոնք հանդիսաւոր օրերու իրենց նստիւթիւն - փխստանով ու խաքուք - գլխարկով՝ Պոլսական հարսնեւոր մայրիկներու տարտամ վերջուշում մը կ'արթնցնեն : Գաղութին ջոջերը կը գրաւեն առաջին նստարանները, «մենծ աղա»ներու պատկառելի լեզուն մը ձեռնցնելով : Անոնց ետեւ կը շարուին միջակ կարողութեան տէր վաճառականները և երբեմն ոչինչով ամենակարող յանձնակատարները, որոնք յարգալիք ու կոճկուած կեցուածքով մը կը դիմագրաւեն «մենծ աղա»ներուն կոնակները, և իրենց գէպի խորանն ուղղած մաղթանքներէն օրհնութեան կամ անէծքի բաժին մըն ալ անոնց կը հանեն՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրէն իրենց ունեցած չափերուն, յուսախարութիւններուն կամ ակընկալութիւններուն համեմատ : Իսկ ասոնց ետեւն, և ասոնց հետ միեւնոյն կարգերուն վրայ, կը կենան, կը ցցուին աւելի, վաճառականի զրազիրները, շողջողուն կեղծօձիւքներով, աղէկ փողպատուած, անթերի տարատուած, մազերնին խոզանակաձէ կտրուած, երեսնին խնամքով ածիրուած, դէմքի աննշան ու օրէէ արտայայտութեամբ՝ փայլուն ու շիֆ երխտասարդներ, որոնց անհանդարտ աչքերն անպատում քթթուներ, խանդաղատ ալլալուներ ու հիացական յափշտակութիւններ ունին՝ երբ կը դառնան իրենց տէրերուն ու տիրուհիներուն կողմը, կարծես ժպիտ մը, նայուածք մը, բարեւի մը ուշադրութիւնը պաղատելին անոնցմէ : Եւ դեռ աւելի ստորադաս պաշտօնականները կան, վաճառականի օֆիսներու և ուեյնսուզներու խոնարհ աշխատաւորներ, որոնք ամենէն ետին կը մնան : Վերջապէս Գաղութն իր ամբողջութեամբ՝ եթէ ոչ ներկայ՝ կարգային զանազանութիւնները՝ թէև ոչ բրտօրէն զգալի՝ զարծեալ յայտնապէս կ'որոշուին, կը ճշդուին, և աստիճանաւորումը կը չեչտեն տեսակ մը դրամական նուիրապետութեան : Եւ այդ բոլորէն, հոտ ներկայ եղող Հայերուն ամբողջութե-

նէն զոհունակութեան, բաւականութեան ու բարօրութեան տպաւորութիւն մըն է զոր՝ առաջին նայուածքով՝ կը կրեա :

Ու չես կրնար ինքզինքդ արգիլել — զուցէ տարապարտուց — խորհել : «Ահաւասիկ մարդիկ, Հայեր, որոնք կեանքին անհրաժեշտն ապահոված են արդէն, և հիմա կը հետապնդին նիւթական գերազանց տիրացումներու» :

Հազիւ այս մտածումէն կը յաճախուիմ՝ յանկարծ՝ նայուածքս կանգ կ'առնէ ու կը սեւեռուի մարդկային աղիտորմ երեւոյթի մը վրայ որ աչք պատուտող ցայտունութեամբ մը կուգայ խանդարել ներդաշնակ տափակութիւնը ներկաներու կազմած տեսարանին, և անոր հետ բուռն ու սահմակցող հակադասութիւն մը կազմել : Մարդ մըն է ան՝ ահարկու տղեղութեամբ, մէկն այն դժնդակ տղեղութիւններէն, զորս թըշուառութիւնը կը զրոյմէ, կը քանդակէ մարդկային էակին վրայ, և որոնք՝ երբեմն սուրբի, ալ աւելի յաճախ մարդասպանի կերպարանք մը կուտան անոր : Անծանօթ այդ մարդուն կմախացած ու ոսկրացից մարմնը ծածկուած է անասկի աղտոտութեամբ ու պատառատուն զգեստներով, որոնք կարծես թշուառութեան ճամբաներուն մէջ խնկած դիակի մը վրայէն հանուած քաշուած ըլլային : Այրած, կռտած, մազաթափ գլուխ մը, զոր մէկ կողմէն կը տեսնեմ, կ'ամբողջացնէ արհաւիրքը մարդկային այդ տիւնդ ու չարաշուք պատկերին :

Բարեկամս թեւէն կամաց մը կը քաշեմ, աչքիս ծայրովը ցոյց կուտամ իրեն ահարկու էակը, ու կը մըմնջեմ :

— Ի՞նչ է աս, Տէր Աստուած, ո՞վ է այդ մարդը...

Անծանօթը բազկատարած կ'աղօթէ :

Տիրացուներն այդ միջոցին կը սկսին եղանակել ծնունդի օրհներգութիւնը :

«Խորհուրդ մեծ ևս սքանչելի

«Որ յայտ աւուր յայննցաւ :

«Հովի քն երգեն ընդ հրեշտախ,

«Տան աւելիս աշխարհի :

«Ծնաւ նոր արքայն ի բնութեմ քաղաքի»...

— Գաղթական մը ըլլալու է, կ'ըսէ բարեկամս, խեղճ, սոս-

կալին մարդը, սէրիկէ կուգայ արդեօք, ինչ սարսափներու, ինչ քայքայութիւններու մէջէն փախեր, ու մինչև հոս քաշլըտտուեր է...

Ու երկուքս մէկ՝ սարսափներն անձկութեամբ մը՝ կը նայինք անձանօթ մարդուն: Եւ ա՛յլ ուրիշ բան չենք տեսներ, ու չենք լսեր խօսիչ ծնունդի հոյակապ չարականները, զորս մտիկ ընելու մասնաւոր փափաքովն եկեր էինք:

Գաղթականը կը շարունակէ բազկատարած աղօթել, ա՜նահկ հոգեկին ու տարամերժ ջերմեռանդութեամբ մը, որ ա՜նագորոյն ու անգիտակից հեղնութիւն մը կը թուի ինծի, և չեմ կրնար չի մտածել. «Ի՞նչ տեսար, մա՛րդ, ի՞նչ բարիք վա՜յելցիր, կամ դո՞նէ ի՞նչ օգնութիւն, ի՞նչ կարեկցութիւն ընդունեցար այդ Աստուծոյն, որուն ա՛յդքան թախանձազին կը յամառիս դեռ կարկառուիլ՝ քու բովանդակ դատապարտուած էութեամբդ»...

Բայց Գաղթականը՝ հետզհետէ աւելցող պաղատանքով մը՝ իր մահապարտի սե ու ոսկրացած ձեռուքները վեր կը վերցնէ, ու արագ արագ կը խաչակնքուի...

—Կը խորհիս, կ'ըսէ բարեկամս ականջս ի վար, կը խորհիս թէ այդ ձեռուքները կարող եղած են կամ պիտի ըլլային երբեք դաշոյն մը բռնելու, հրացանի մը կոթը ճանկելու... Ա՛խ, ստրուկ, ցաւազին եղբայր, և ստրուկ, ստրուկ ժողովուրդ...

Արիւնի շրջանը փակուած չէ՝ դեռ բոլորովին: Հայ հայրենիքէն դեռ աղէտքի ու մօրթատումի գոյժերը կը հասնին, մինչ մէկ կողմէն՝ խելայիդ ու սարսափահար ամբոխներ՝ իրենց ցեղին արիւնին մէջէն կը վազեն, կը խուճապեն, կը փախչին հալածական, ու Սրտասահման թափելով՝ կը քաշկռտուին Օտարութեան ճամբաներուն մէջ... Ու բարեկամիս անողոք ու յուսահատ խօսքերը կը փչնեն հոգիս, ու կը ծռեմ՝ գլուխըս՝ հեծկտանք մը զսպելու համար:

Ծնունդի հանդիսաւոր պատարագը շատոնց սկսեր է արդէն, ու իր վերջաւորութեան կը մօտենայ, բայց ես չեմ կրնար հետեւիլ անոր՝ դաժան խորհուրդներու մէջ մտասուղուած: Մէկէն, կը սթափիմ, սակայն, ու նայուածքս՝ ինքնաբերաբար՝

Գաղթականին կը դառնայ վերստին: Անիկա կը չարժի հիմա, ու ցաւագար անհամբերութիւն մը ցոյց կուտայ դէպի խորանը յառաջանալու...

Հաղորդութեան հանդիսաւոր վայրկեանն է: Ու բարեպաշտ ու շքեղազարդ հայ լիւսերու և ձկնաբլուկներու թափօրը կազմուած է արդէն՝ որ կարգով կը տողանցնի պատարագէն ու սկիհակիր քահանային առջեւ, ու կը հաղորդուի անոր ձեռքէն:

Գաղթականը կը յառաջանայ... 'Ներկաները՝ զգուսխառն զգուշաւորութեամբ մը ճամբայ կուտան անոր՝ որպէս զի իրենց ո՛ր և է մէկ տեղին չի քուլի: Յանկարծ, իրարանցում մը կը տիրէ հաղորդուողներու թափօրին մէջ՝ ի տես Գաղթականին, որ կը մօտենայ ու կը սպառնայ խառնուիլ անոր: Կիները սոսկումով ու նազկանքով կ'ընկրկին: Մարդիկը՝ խորշումի ու բարկութեան ծամածռութիւններով՝ մէկը կը քաշուին:

—Ի՞նչ, ոչ ոք ազոտոտ մա՛րդն ալ իրենց հետ պիտի հաղորդուի, ու քահանային մատները անոր բերնին դպիկէ վերջ իրենց չընկնուին ալ պիտի դաշին...

Յայտնի է որ այս գաղափարը կը քստմնեցնէ ու կ'ընդվզեցնէ ամենքը:

Գաղթականը՝ իր շուրջը դարձող այս իրարանցումէն անզիտակ, և իր ջերմեռանդ աղօթքէն կարծես տարուած, վերայած՝ կը յառաջանայ... Վայրկեան մըն ալ, և ա՜նա՛ն հիւսնէ՝ հաղորդարաշխ քահանային առջև պիտի հասնի, կանգ առնէ՝ բազկատարած ու պաղատողին... Պէտք է՝ ամէն գնով՝ արդիւի գայն. բայց ներկաներէն ոչ ոք կը համարձակի անոր մօտենալ, ոչ ոք պիտի ուզէր անոր դաշիլ նոյն խօսքի մատին ծայրովը...

—Բանի՛ օրէ ի վեր անօթի է արդեօք, ու հաղորդութիւն առնել կ'երթայ, կ'ըսէ բարեկամս, որուն հետ՝ համակ աչք կտրած՝ կը զիտենք այս աղեխարշ տեսարանը:

Ճիշդ այդ պահուն գոյրներու գասէն՝ տիրացու մը կը նետուի վերջապէս, ու կարծես վառնալի մը առաջին առնելու յանդուգն ու անձնուէր կամաւորութեամբը՝ կը բռնէ Գաղթականին թեւն ու կը քաշէ, անոր երեսն ի վեր պոռալով:

—Կեցի՛ր, ծօ՛, ո՛ւր կ'երթաս կոր...

Գաղթականը՝ շուտա՛յն իր ծամածուռ բերնին բացուածքէն հազիւ ելլող ձայնով մը՝ կը պատասխանէ։

—Սուրբ հաղորդութիւն պիտի առնիմ...

—Կեցի՛ր, կը կրկնէ տիրացուն, որ վաճառականի գրագիր մըն է «շապիկ հագած», կեցի՛ր, քու կարգը չէ՛ հիմա...

Ու Գաղթականը՝ տիրացուն այս կտրուկ ու սպառնական հրամանին տակ սահմուկա՛ծ, ջախջախուած՝ մէկ կողմ կը կենայ։

Իրարանցումը կը դադրի, խոժոռած դէմքերը գոհունակութեան ու բարեպաշտութեան պայծառ արտայայտութիւն մը կ'առնեն վերստին։ Ու հաղորդուողներու թափօրը կը վերսկսի իր դանդաղ ու հանդիսաւոր տողանցութիւնը պատարագիչ քահանային առջևէն, որ՝ ծնրադիր՝ կը բաշխէ Տէրոջը նուիրական մարմինը...

Գաղթականը հոտ է, քիչ մը անդին, պատին տակ։ Մտորթեւերը կախ են հիմա, ու գլուխը կուրծքին վրայ կ'իյնայ վայրահալ։

Եւ այդ պահուն, ինծի այնպէս կը թուի՝ թէ այդ անարգուած, խորշուած ու մէկըի հրուած մարդը Հայութիւնն իսկ է, չարչարուող, ստրուկ, հալածական Հայութիւնը, որմէ պըժգանքով գլուխ կը դարձնեն, և դոր չեն ուզեր ճանչնալ՝ օտար երկինքներու տակ իր յաջողած, երջանիկ ու խորթացած անդամները...

Բարեկամիս թեւէն կը բռնեմ, ու միասին դուրս կ'ելլենք մատուռէն։

ՄՂՁԱԻՍՆՋՐ

ԿԱՂԱՆԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Միջոցէն ու ժամանակէն ազատագրուած, ծովեր ու ջամաքներ անցեր էր ան, ու անկերջ ու սմալի ճամբաներու երկայնքը կ'երթար հիմա, հեւասպառ ու միայնակ։

Զմեռուան պաղ ու պայծառ գիշեր մըն էր։

Համատարած ձիւնէն ճերմկած մթնոլորտին մէջ, անզգայ՝ բուռն յուրտին, որ իր պարարտ մարմինը կը խածատէր ու աչքերը կ'արցունքոտէր, Նազարէթ քաղերը կը շտապէր անդադար, կարծես վարէն հետապնդելով լուսնկային որ, ջինջ երկինքին վրայ, իր առջևէն կը փախէր այսահարօրէն։

Մնասանման պատանքուած տարածութիւններ կոխկրտեց, վազն ի վազ։ Խնարխուղ, աղէտոգում կամուրջներէ անցաւ, հալածական։ Կմախացած անտառներու զարհուրանքին մէջ մխրճուեցաւ, ու չարաչուք աւերակներու սառած սուգին ու գինեւէն սողոսկեցաւ։

Իր հզօր ոտքերը չէին վիրաւորուեր ձիւնին տակ դարանակալ խոչերէն ու քարերէն, իր հուժկու ծունկերը չէին կքեր տքժանկի ճամբուն սեպ վերելքներուն ու դահաւէժ վայրէջքներուն վրայ։

Մեծիդ, գրեթէ անգիտակից վազք մըն էր ասիկա՝ Հայաստանի ճմլուած կուրծքին վրայէն, որուն գիւղային պաղութեանը տակ Հայրենիքի սիրտն ալ կարծես սառած էր ու դադրած տրոփել։

Նազարէթ չորսդին կը նայէր, սեւեռուն նայուածքով մը, որ կը գրկէր Յուսահատութեան Երկրին եղերական համայնապատկերը։ Մնա՛ Տարօնն ու Վասպուրականը, իրենց բար-

ձուռնքներուն անվիանող հաստատութիւնովն ու իրենց զաշտերուն անհուն ծաւալումովը: Ահա՛ ամենի Տիգրիսն ու մայրահան Եփրատը, որոնց յաւիտենական երգը չէր տրամեր բնաւ իրենց ոտողած հողին ցաւէն:

Նազարէթ կը ճանչնար բոլոր քաղաքներն ու աւանները, բոլոր հովիտներն ու լեռները, բոլոր գետերն ու աղբիւրները, — բոլոր այդ երկիրը աւերակներու և գեղեցկութեան:

Իր երբեմնի շրջուն վաճառականի ու վաճառուի անշուք կեանքին երեսուն արդաւանդ տարիներն ապրած էր հոն:

Բանին անգամներ, բեռնաւորուած կարաւաններով, անցեր էր այդ տեղուանքէն: Բաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ կանգ էր առեր, ջորիները թևածեցուցեր էր ու մէջքին վրայ ոսկիին ֆաւերը ծանրացուցած՝ ճամբան էր շարունակեր:

Անկէ ի վեր յաղթանակէ յաղթանակ քալեր էր ու բաղդը չէր դադրեր իրեն ժպտելէ:

Հայաստանի ամենայեւոր անկիւնները՝ ճերջի իր անխոնջ հետապնդումներէն յաջողեր էր պատկառելի կծիկ մը բերել Պոլիս, ուր վաճառականական տուն մը հաստատուէր:

Նազարէթ արդարացուցեր էր այնուհետեւ իր ցեղին անվառունակ այլ գերազանց յատկութեան համբաւը՝ Պոլսոյ առեւտրական հրապարակին վրայ քիչ ատենէն գերակշիռ դիրքի մը հասնելով: Վերջապէս ինքզինքը կազմ ու պատրաստ զգացեր էր Եւրոպա անցնելու, յանձնակատարներու սուղ ու աւելորդ միջնորդութենէն ազատագրուելու համար:

Տարի մը վերջը, առաջնակարգ շիքըր մը կը նկատուէր ա՛յլ Մանչէսթրի մէջ: Տեղին հինաւուրց հայ առեւտրականները յարգալից խոնարհումներով կը բարեէին զինքը, իրենց նախանձարեկ չկամութեանը մէջ բաւականաճախով անոր չիւ անցեալը խորհրդապահ բանաւորութիւններու նիւթ դարձնել և անոր յաջողութեան պարկեշտութիւնը կասկածի տակ դնել: Նազարէթ՝ իր նիւթական գերազանցութեան անցալայլ ու հեշտաւէտ համոզումին մէջ արհամարհոտ՝ տիրականորէն կը սլաքաւորէր իր քաւովընի գեղջուկի խանդավառ անձոնիւթիւնը, իր եղբայրակիցներէն օգտուելով կարելի եղածին չափ և ատկից անդին, իր ինքնաբաւ հոգիին խորէն անհունորէն յօ-

րանջկով անոնց հասցէին:

Մանչէսթրի մօտ գիւղ մը քաշուած, փարթամ բնակարանի մը մէջ կ'ապրէր ան, վեհափառօրէն շրջապատուած իր բազմանդամ ընտանիքէն: Իր գաւառները տարին հեղ մը կ'աւելնային, կ'աճէին ու կ'ուռճանային, ու կը խոստանային ըլլալ՝ շահագործումի նուիրական ճամբուն մէջ՝ իրենց պանծալի հօր արժանաւոր յաջորդները:

Այցելուներն ալ չէին պակսեր իրեն, և իր սեղանը պատուողները հազուադէպ չէին. քահանան ու երէցիկներ առիթ չէին փախչներ անոր տունը լեցնելու իրենց լիաշուքին օրհնանքներովը: Ու Նազարէթ հասած ըլլալ կը հաւատար կը ջանկութեան իր խոէալին, որչափ որ մարդկօրէն կրցեր էր յուսալ, բաղձալ և ձգտիլ ատոր:

*
*

Հիմա վերադարձի իր այս խօսական վաղքին մէջ, շատ քիչ բան փոխուած կը թուէր իրեն՝ հայրենի երկրին վրայ, իր յաղթական պանդխտումէն ի վեր: Հազիւ աւերակներու դմեւտելի տարածութիւններն ընդարձակուած կը գտնէր քիչ մը ամէն կողմ:

Բայց, յանկարծ, Նազարէթ իր քաղերը դանդաղացուց:

Իր ծննդավայրին մօտեցած էր:

Բլուրի մը մերկ կուշաին՝ ձիւնով ծածկուած ցածուկ տանիքները, ձերմակ հազած որբերու պէս, դլուխ գլխի, արքա-մօրէն, կը դիզուէին իրարու վրայ: Տեղ տեղ, ծերացած աչքերու նմանող պատուհաններէ ցոլացող հլաւնող լոյսեր ներսի առկաթ կեանքերուն հոգեվարքի տաժանքը կը գուժէին:

Անդին, դաւվերի մը բարձր կանգնիլ յամբողջ եկեղեցիին վաղնջական գմբէթը կ'ուրուագծուէր կիսաստուերին մէջ:

Նազարէթ կանգ առաւ խաբխրած փայտաչէն դրան մը և տին, և ականջը ձեղքի մը զննելով մտիկ քաւ:

Պղտիկ աղջկան մը վերաւոր թուշունի ձայնը կը հեծկտար ներսէն.

— Մայրիկ, ի՞նչու դրիկցիր զիս այս գիշեր, ի՞նչու կազանդէք մը չի տուիր ինծի... Հայրիկս միշտ պառուզ ու խաղալիք կը բերէր կաղնիին... Ի՞նչու տարին հայրիկս... Ի՞նչ-

չու երգող տղաքը մեր դուռը չի զարկին այս տարի... Ի՞նչ
չու: Մայրիկ, ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղաւ, մայրիկ...

Ու կսկիծոտ մայրը՝ յուսահատօրէն՝ կը թախանձէր.

— Մի՛ լար, աղջիկս, մի՛ լար... Իմ ձայնս Աստուած չի
լսեց, քուկդ ալ չի լսեր ան... Մի՛ լար, հոգիս, մի՛ լար...

Քանի մը քայլ անդին, Նազարէթ ուրիշ դրան մը առջեւ
կեցաւ, ու մաիկ դրաւ խռպոտ ու ախտաւոր ձայնի մը: Կա-
ղնդի գիշերով անօթութեան չարաչար բողոքն էր որ կը
ժայթքէր ծերունիի մը ժանդոտ կուրծքէն:

— Աստուած, Աստուած, Աստուած, ա՛լ, հերի՛ք է մեր
քաչածը... Դեռ չի կշտացա՛ր դուն մեր անօթութենէն...
Մինչեւ հիմա լսեցի ու աղերսեցի, աղօթեցի, օրհնեմք ու
փառք տուի քու անունիդ, բայց այս իրիկուն չե՛մ կրնար չի
հայցոյցի քեզի... Ամբողջ ամիսներ անօթութիւնը մեր աղիք-
ները գալարեց ու մեր երակները քամեց, ցամքեցուց. ա՛լ
գրեթէ վարժուեցանք անոր... Բայց կաղնդի իրիկունով անօ-
թի չե՛նք կրնար մնալ, Աստուած, անուորս՝ Աստուած...
Ըսէ՛, դեռ չի կշտացա՛ր դուն մեր անօթութենէն...

Նազարէթ դռնէ դուռ կը փութար հիմա, ախանջ տալով
բողոքի, կոծումի, անձկութեան ու պաղատանքի անդոհա-
կան ձայներու, որոնք եղբայրօրէն միախառնուելով և իրա-
րու ներզաշնակելով՝ վիթխարի վայնասուն մը կը ձևայնէին
որ գիշերը կը լեցնէր, և որուն մէջ մէկիկ մէկիկ կը մարէին,
կը խեղդուէին օրհասական մահաշարսուռ հոնդիւններ:

Վերէն, երկինքը կը պահէր իր գլխավոր պայծառութիւնը,
և անոր միապաղաղ երեւին վրայ թաւալող լուսնիային կուշտ
ու կուռ ու յոփացած կերպարանքը կարծես տուալտանքը կը
հեղնէր վարը սովալկիւղ մարդկային կեանքերուն:

Յանկարծ, ձայները զաղրեցան ամէն կողմէ:

Նկեղեցիին զանգակն էր որ կը սկսէր իր հնչական արցունք-
ները թափել գիշերի կողերն ի վար, իր միաթիկ, աղբաստոր
արցունքները, որոնք կը գլորէին, կը հասնէին մինչեւ յետին
խրճիթէն ներս, գերազօյն յոյսի մը ճառագայթը նետելով
ընկճուած, խորատալուած հոգիներու խաւարին մէջ:

Դռները մէկիկ մէկիկ կը բացուէին, ու զողոջուն, ստուե-

րակերպ էակներու տողանցութիւն մը դուրս կուգար անոնց-
մէ ու կ'երկարէր գէպի զարկերի եկեղեցին:

Ամենքն ալ սեւեր հագած էին, ու ձիւնասպիտակ ճամբուն
վրայ իրենց սգաւոր ուխտաւորումը յուղարկաւորութեան
թափօրի մը տրամական երեւթը կ'ստնէր, մինչ հեռագհատէ
զանգակին ողորմուկ ու ողբագին զանգիւնները մեռելագոյժ
զօղանջի մը կը փոխուէին:

Դանդաղօտ ծերունիներ ու ազագուն պառաւներ առջեւէն
կ'երթային, իրենց երկայն ցուպերուն ապաւինած: Դէմքերնին
սեւ քօղերու տակ ծածկած մանկամարդ օրրեւայրիներ կուգա-
յին անոնց ետեւէն, իրենց օրրերուն ձեռքերէն բռնած: Եւ ա-
նոնց կը հետեւէր ամբողջ տաժանագին կարաւանը՝ կոտորած
հերէ վերապրած բնառնիքի հայրերու, մայրերու, կորաքա-
մակ երիտասարդներու, խամրած մանչերու և հիւժուած աղ-
ջիկներու:

Նազարէթ հետեւեցաւ այս ցաւի թափօրին, անդիմադրելի
մղումէ մը հրմշտկուած:

Երբ եկեղեցիէն ներս մտաւ, արդէն ամենքն ալ՝ ծուռիկ
եկած՝ շերմնառնդօրէն կը խաչակնքուէին, ու պահ մը վերջը,
ամենքն ալ գէպի խորանը արձանացան պաղատանքի հոգեկն
կարկառումի մը մէջ:

Մեռելական լուսնիւն մը կը խորունկնար տաճարէն ներս:
Խորանին վրայ, խաչկուլթեան ձաթրտած պատկերին առջեւ,
կանթեղ մը կը պլպլար, որուն լոյսին տակ կը ցցուէր պար-
թեւ հասակը երիտասարդ քահանայի մը, որ բազկատարած
կը լռէր:

Քանի մը ճնշող վայրկեաններ թաւալեցան այս աճաւոր
լուսնեան մէջ:

Նազարէթ, իր չփոթ խղճմտանքին մէջ խռոված, բուն
հիգեր կ'ընէր ինքն իրեն բացատրելու համար այս բոլորը:

Բայց ահա՛ իր չուրջը ծայր տուող խրատում մը իր չուա-
րումը զահանդանքի վերածեց: Բոլոր նայուածքները իր վրայ
կը զառնային, կը սեւեռուէին չեչտակի:

Ճանչցիր էին զինքը, ամենքն ալ: Ու կը յիշէին, թէ ի-
րենց զրկանքին, տաժանքին ու քայքայումին վրայ բարձրա-

ցուցեր էր ան իր վայելքի ու առատութեան չնական յաղթանակը :

Նազարէթ սարսռաց բոլոր այդ զինքը դաշունող նայուածքներուն ատկութեան մոլորելն ու ժգնութիւնէն :

Ու բոլոր կմախային ձեռքերը, կատաղութեան ահարկութեամբ, դէպի իրեն ձգտուեցան, սպառնական :

Նազարէթ, սարսռաւ, ուզեց դուրս ելլել գաւիթէն : Բայց անհրեղիք ու անդիմադրելի զօրութիւն մը հող կը գամէր զինքը, իր ստքերը կը չղթայէր գետնին :

Ճարանատ, խորանին դարձուց իր երեսը, և սխաւ խաշակնքուել ու աղօթել : Լիառատ ժամուցի հակայական խոտուեմներով, օգնութեան կանչեց վաշխառուներու ամենողորմ ու հաճոյակատար աստուածը : Բայց ի դժուր : Անօթութիւնէ փրփրացող բերաններէ անգթօրէն քաշուած պատառներով զիջուած իր ոսկիի շեղքը չի պիտի փրկէր զինքը :

Նազարէթ ամբողջ թանձրաճարպ մարմնովը կը զոգար հիմա քահանային նայելով՝ որ սեղանին սանդուխներէն յամրաբար կ'իջնէր և իր վրայ կուգար այլակերպած դէմքով ու շանթանարիչ նայուածքով մը :

Քահանան՝ մէկ ձեռքին մէջ պղնձէ խաչ մը բռնած՝ կը շարժէր ալետանջ ամբոխին վրայ, որուն վրէժին կատաղութիւնէն ինքն ալ զինովցած, խենդեցած, անօթի անդղի մը պէս կը խոյանար անա՝ Նազարէթին վրայ :

Քայլ մըն ալ, ու քահանային ձեռքը նախկին վաշխառուին սիրտը միտեց վրիժառու խաչ - դաշոյնը :

* *

Նազարէթ հրէշային աղաղակ մը արձակեց, ու նետուեալ ունցաւ անկողինէն դուրս : Կողակիցը, որուն ճգճիժ մարմինը ճգմած էր իր զիւահար օստումին մէջ, լեզատպատառ արթնցաւ :

— Ի՞նչ կայ, Աստուած իմ, ի՞նչ ունիս . . .

Նազարէթ մոմ մը վառեց, ու, լուռ, թիկնաթոռի մը մէջ սմքեցաւ մնաց պահ մը : Բայց վառարանին երանք մարտն էր, ու ցուրտէն սախուռած՝ կրկին անկողին մտաւ, երկնցաւ կնոջը քով որ սարսափահար՝ իրեն կը նայէր, աղաչաւոր :

Նազարէթ ի զուր ջանաց աչքերը գոցել, այդ գիշեր : Կաղնդի ձօխ ընթրիքէն ստամոքսը խանգարուած էր : Ու ժղձաւանջը եկեր էր փթթորկել անոր հոգիին խաւարչոյն խաղաղութիւնը, խղճի խայթին ահաւոր կայծը նետելով անոր մէջ :

* *

Յաջորդ ատուեն, Նազարէթ փութաց ոսկի մը զրկել Ազգ. Պատրիարքարանը, «Հայաստանի սովխաներուն համար» : Ու այն իրիկունը, պայծառ ու անբասիր խղճմտանքներու երանաւետ քունովը, խորդաց մինջև լոյս :

Չեմ գիտեր ի՞նչու, ձմեռնամուտի այս անողոր ու թևաղ-
րական դիչերին մէջէն, Ենոնց կերթայ մտածումս, դա՛հավիժ-
օրէն :

Մոմ մը առջևս կը մնանի, իր հիւանդոտ ու յուսահատ
կեանքովը իմ հսկումս լուսաւորելէ հիւժած :

Ու մինակ կը մնամ, միշտ Անոնց ցաւազին ու եզրայրա-
կան ողկոյնումին հետ, միտ մինակ, մութէն անհունացած սնն-
եակիս լուծեանը մէջ անշարժ :

Բայց աչքերս, յամառօրէն բայ, կը սեւեռուն խաւարին
վրայ, ու հողիս անոնց մէջ կը խուժէ, կը լեցուի հիւսս, աղ-
ջամուղջէ գերատես նայուածք մը դառնալով՝ որ կը հեռանայ,
կը թափաթի, կը փնտռէ անծայրածիր սեկն մէջ, ու հոն կը
գտնայ նորէն զՄնոնք :

Ու անցագորէն կը գիտեմ խաւարին մէջ :

Օ՜ անդո՛հական տողանցութիւնը բոլոր այդ յոգնատանջ
մարմիններուն որոնք կը զոզոզան անպատասպար, զժողով
խշտեակներու վրայ, բոլոր այդ դարկա՛տար գլուխներուն ու-
րոնք կակուղ բարձ մըն ալ չունին գոնէ՝ իրենց տաժանքի
ցորեկներուն որբութիւնը թաղելու համար անոր մէջ :

Ու անողորմ գիչերը կը յաւերժանայ անոնց լքումի պաղ
մրափին վրայ :

*
* *

Ո՞վ պիտի մտածէ անոնց :

Ի՞նչ արգահատեկներն են տակայն անոնք՝ աղգային քայ-
քայումին յաջորդող՝ զրկանքի ու անատուգութեան կեանքին
մատնուած թափառական ու անդոյս տարագիրներուն :

Անցոյս, որովհետեւ կեանքի կոխին մէջ մաքառելէ առաջ

յաղթուողներ եղան անոնք, ու գիտեն իրենք սափիս, ու չեն
սպասեր լաւագոյն վիճակներու :

Իրենց անխորոշութեան արտում գիտակցութիւնը չընկճելու
գիրենք բարոյապէս, որովհետեւ ան կը կրկնուի հանդարտ ու
հպարտ վստահութեամբը իրենց արժանաւորութեան, և որով-
հետեւ գիտեն անոնք որ անգլթօրէն անիրաւուեցան ճակա-
տագրէն :

Ու խորխտ պիտի մնան անոնք, իրենց խեղճութեանը մէջ
նոյն խի գունաթափ ու կմախացած : Ու պիտի խնդան ա-
նոնք երբեմն, երկար, անզուսպ ու հիւսանդ խնդուքով մը,
ուր խնդութեան խռպոտ շունչ մը պիտի հեւայ : Իրենց
խղճմտանքին պայծառութիւնը ուժգնօրէն վեր կը բռնէ գի-
րենք, ու արհամարհանքի հոյակապ նայուածքներ կը դնէ ա-
նոնց մարած աչքերուն մէջ :

Անոնք երբեք չի պիտի յաջողին : Ու լուռ պիտի մնայ ի-
րենց կսկիծը, յուսահատօրէն լուռ, որովհետեւ՝ սպաստամբ
աշտկեբաններ իրենց վարպետներուն— չխորվեցան անոնք ժող-
տուն ու աւիւնոտ պնակալէզութիւններու, չհասնող իր ու
ու չհասնան ուրացումներու, գոհնիկ կեղծաւորութիւններու
գիւրին ու չհարեր արհեստը :

Նիւթական համեստ բարօրութիւն մը ներեց անոնց ապրիլ,
հայրենի յարկին տակ, պատանեկան տենդոտ ու մաքուր
կեանք մը, աշխատութեան ու երազանքի կեանք մը : Մտքի
մարդեր ըլլալ ու մեծ ըլլալ տենչացին, ու պաշտելի խանդա-
վառումով մը հետաքննեցան իրենց ազնուական երազին :

Միամիտներ ու յամառներ եղան, երբ հեղնութիւնը, սպա-
ռող ու ցաւազին հեղնութիւնը գեռ չէր գալարած իրենց մա-
տաղ հողինները, չէր թունաւորած գիրենք սմիղող, փճաջնող
վախովը ծիծաղելիին : Ու գիչերնէր լուսցուցին անոնք բայ
հատորներու վրայ հաւած ու ձեւմակ թերթերու առջև սարսը-
ռուն : Ոչինչ կրցաւ վրդովել, ոչինչ կրցաւ պղծել իրենց հա-
ւատքի յափշտակութիւնները, մտածումի իրենց յուզիչ ու ար-
գաւանդ գիւնովութիւնները :

Մտաւորական զործունէութեան կեանքի մը կը պատրաս-
տուէին, անձնուիրութեան անկեղծ ու ջերմոտանդ զգացում-

ներով: Ա՛յ կամէութիւններու շրջանը անցած էր, ու եսական ու հեշտամօլ ճիշդքանքիւնէր չէ՛ որ պիտի ելգէին ըլլալ անոնք: Իրենց ամբողջ երկտասարդ կորովը, իրենց բովանդակ թանկագին ճիզը իրենց ցեղին նուիրելու, անոր ազնուացումին վասնելու մտահոգութիւնը առաջնորդած էր զիրենք, ու ըսկեպտիկներ չուղեցին ըլլալ անոնք, ու զիւրին դոհացումներու մէջ չի սահմանափակուեցաւ իրենց փառասիրութիւնը:

Ու չարաշուք զիշեր մը — որուն յաջորդ առտուն իսկ պիտի սկսէին բարերար սրայքարը — Փոթորիկը սրայթեցաւ, ու քմահաճ ու զիւային ալիքներ տարին, նետեցին զանոնք օտար ու անծանօթ ափերու վրայ:

Գլխավայր չարաշար թաւալում մը եղաւ տափաւ: Երբ ըսթափեցան բիրտ ցնցումին շուարումէն, մահացու անձկութեան սարսուռով մը տեսան որ անկարողութեան դատապարտուած էին: Իրենց ճիզը տարամերժօրէն մտաւորական եղած էր, ու միջավայրը խաղաւ կորսուած էր իրենց համար ու ապրելուանդ հարցը ցցուած էր հիմա իրենց առջև: Մտքի ու հանրութեան գործիչներ ըլլալու պատրաստուած էին, ու տեսան թէ խանութի դպիր ըլլալ պէտք էր պատառ մը հացի համար: Ու ըմբոստացան ու հայհոյեցին ու հեծկտացին խեղճ ախամայ Տեղախնկները:

Հիմա ա՛յ յոգնած են ու լուռ:

Դատապարտուած ու անօգուտ կեանքեր են որոնց վրայ անողք ճակատագրականութիւն մը կը ծանրանայ, կը ճնշէ, կը յամառի, մոլեգին ու անվերջ հալածանքի կատաղութեամբ մը:

Գլուխին կոր ու յամբաքայլ՝ աննպատակ կ'երթան անծանօթ ճամբաներէ:

Երբեմն կը հանդիպին հայրենակիցներու բազմութեան մը երջանիկ ու յաջողած, որ չի ճանչնար զիրենք ու չի համարար անոնց լեզուն: Անոնք իրենց ազգին մէջ իսկ աքսորուածներ, իրենց մօրը ծիծերէն կախուած որբեր եղան:

Վերադարձի ու փրկութեան երկշտ արշալոյս մը չատ հեղ կը ճառագայթէ յանկարծ անոնց ամպոտ հողմներուն մէջ, ու վայրկեան մը կը յուսան խեղայեղօրէն: Բայց Պոլիսը վերջա-

լոյսի զարհուրանքն է որ այդ խորտակուած կեանքերուն ետակի հորիզոնին վրայ կը սաւառնի, և որուն ա՛յ չեն կրնար զառնալ նայիլ:

Ու պիտի փճանան անոնք, ամենքն ալ:

Եթէ զրկանքի կեանքը յաւերժանայ ու ապրին քիչ մը ամէն օր մեռնելով, եթէ թշուառութիւնը չընիճէ վերջնապէս զանոնք, անօթութիւնը, հրէշային ու անօթի անօթութիւնը պիտի երկարօրէն, անցադօրէն, վայրագօրէն ուստէ անոնց ուղեղը, ու վաղը ցաւագարներ, անհուն, անշարժ աչքերով ցաւագայներ պիտի ըլլան անոնք:

Ու մէկը չի պիտի մտածէ անոնց:

* *

Ասոնցմէ, հայ կեանքի այս յողթուածներէն էր երկտասարդ բանաստեղծ Լեւոն Վարդամեանը, զոր անցեալ ամառան տմոյն օր մը, տարինք հողին յանձնեցինք, մէկ քանի ընկերներով, Մծախարանասի գերեզմանոցը:

ՅՅի մրկայոյզ հովերէն քշուած՝ հայրենի երգիքը ձգող, հեռացող մըն էր ան ալ:

Ձինքը Բարիզ ճանցեր էի: Գաղթիէի սրճարաններէն մէկուն մէջ առաջին անգամ ծանօթացեր էինք իրարու: Եւ այնուհետեւ գրեթէ ամէն օր կը հանդիպէի իրեն, պուլվարին վրայ, Սօրպօնի և Գօլէժ տը Ֆրանսի ազատ դասընթացքներուն, կամ Լիւքսեմպուրի պարտէզը, ուր ամէն իրիկուն կուգար, միշտ հատոր մը անութիւն, ստուերի մը պէս կ'անցնէր ծառերուն տակէն ու կ'երթար նստարանի մը վրայ կը մեկուսանար, ու երազանքի մէջ մտասուղուած, յափշտակուած երեւթով մը, աչքերը մոլորուն, Լիւքսեմպուրի դիւթական վերջալոյսներուն կը յառէր երկարօրէն:

Նուրբ ու սլաղիկ պարմանի մըն էր, տեղին ու համալիրի զէմբով մը, ու փափուկ, գրեթէ հիւսնդաղին կաղմաւած քով: Նստարեւր չէր իր շուրջը թուշտող կեանքի ժախտներուն, վայելքի քաղցրութիւններուն, իզութեան հրապարներուն: Լիւքսեմպուրի պարտէզին բարի ու մատչելի խմիւրներէն չէր խուսափեր երբ առիթը ներկայանար: Բայց իր վարուելու ձևին մէջ վերադառն, խրոխտ ու ցաւագին բան մը կար որ

կարծես զատապարտուած, ճակատագրական տղու իր խորհրդաւոր ու մօայլ էութիւնը կը յատկանշէր :

Ձեռ գլխեր ստուգապէս՝ կեղրոնականէն էր թէ Պէրպէր-կանէն : Զինքը շատ մօտէն ճանչցող ուսանողներ կը հաւատաւէին թէ գրական անտալիս տաղանդ մը ունէր, թէն ոչինչ հրատարակած էր տակաւին, և չափազանց հպարտ էր իր գրուածքները ասոր անոր կարգալու համար :

Մեր տարագիր ուսանողութեան փոքրիկ շրջանակին մէջ կ'անդիտէինք թէ ի՛նչ պայմաններու մէջ կ'ապրէր : Ճաշարանները չէինք տեսներ զինքը : Իմացեր էինք միայն թէ Գառթիէի ներս քաշուած փողոցներէն մէկուն մէջ, վաղնջական տան մը եօթնեշորդ յարկը, մանաւոր մը կը բնակէր :

Օր մըն ալ լսեցինք թէ ծանրապէս հիւանդացի էր, և այն ատեն միայն տեղեկացանք, թէ անբաւական անդառու-թենէ ու գրկանքներէ ընկճուած էր խեղճ տղան :

Հիւժախտն իր ճանկերը գրեր էր հիմա անոր նիհար կուրծքին մէջ, և գահավէժ արագութեամբ մը կը սպառէր կենսական հոգը արդէն տկար այդ մարմնոյն :

Ուսանող ընկերներ՝ զգալով որ ահաւոր բան մըն էր թողու հէգ տղան միս մինակ մեռնիլ իր մանաւորին մէջ, զինքը հիւանդանոց փոխադրեր էին :

Հոն, այդ գարմանատան — մահուան այդ նախասենեակին — մէջ, իր մահիճին քով, իր սնարին վերեւ էր որ տրուեցաւ ինծի իր չրթներէն լսել մին մարդկային այն գերագոյն ու յուսահատ տրտուեցումներէն, որոնք արձագանդ չեն գտներ կեանքի իրականութեան մէջ, բայց որոնք չեն մոռցուիր մօտիկ ընող եղբայրական հոգիներէն :

Յաճախ կ'երթայի իր մօտ : Վերջին օրերու, հոգեւարքի ցաւագին ու խանդակաթ մտերմութիւն մը հաստատուել էր մեր երկուքին միջեւ : Իրեն համար կարծես մեծ թիթեւացում մը, անդորրացում մըն էր ինծի գրուեցել իր գրաւուող կեանքին սխալի խորհուրդը :

— Այսպէս պիտի ըլլայ եղեր, կը մըմնջէր ան, այսպէս պիտի կորսուի եղեր մեր դժբաղդ սերունդը, այսպէս պիտի մեռնէին մեր աղուոր երազները՝ դեռ մարմին չառած... Գո-

նէ ախօփն ունենայի մտածելու, թէ միւսները, միւս բաղդակից ընկերներս պիտի խլեակ մը ազատած ըլլային մեր հանրային տենջանքներուն նաւարկութենէն, դոնէ հաւատքը տանէի հետս, թէ անոնք օր մը պիտի կրնային իրականացնել մեր միասին ապրած յոյսերուն գէթ մէկ ճշմարտ մասը... Բայց, ախտս, բան մը չի պիտի մնայ, բան մը չի մնաց արդէն մեր նուիրական ու գեղեցիկ ուխտէն, և իթէ ինծի պէս թշուառութեան զոհեր չըլլան ալ իմ ընկերներս, ի՛նչ փոթ, անոնց մէջ մեռած է հիմա էութեան լաւագոյն տարրը, — իրենց խէպը...

Ու պահ մը, ուժառայտ, գլուխը բարձին վրայ ձգելով լռուել վերջը, կրկին ինծի կը դառնար ու կը շարունակէր իր աղեկարշ ողորդ :

— Գիտնիս ի՛նչ էր մեր ուխտը... Մենք հինգ ընկերներ էինք զպրօքը, հինգս ալ գրական ու հանրային գործունէութեան միւսնոյն բաղձանքներովը տողորուն՝ միացած, հոգեխառնուած էինք մտաւորական հարազատ եղբայրութեան մը մէջ, և ուխտած էինք՝ միասին պատրաստուելով վաղուան մեր առաջադրած գաղափարի ու գեղեցիկութեան արդաւանդ ճիգերուն՝ միասին մեր մուտքը գործել հայ հանրային կեանքի մէջ, ու հոն կողք կողքի մղել լաւ պայքարը, Պոլիս օրաթերթ մը հիմնել, և անոր միջոցով խօսիլ ժողովուրդին, առաջնորդել զայն, վարել ազգային գիտակցութիւնն ու հաստատութիւնները... Ասիկա մեր պատանեկան վեհագոյն փառասիրութիւնն եղաւ : Ու ամէն բան մանրամասնօրէն ծրագրած էինք, աշխատութեան բաժանումը կատարած, թերթին մէջ լեռաքանչիւրիս դերն ու ճիւղը ճշգրտ, որոշած... Վարժարանին շրջանն աւարտելէ ետքը, ամենքս մէկ եւրոպա պիտի երթայինք քանի մը տարի համալսարանական կրթութեամբ ճոխացնելու մեր մտաւոր պաշարը մեր ընդգրկելիք ասպարէզին համար... Ահ, եւրոպա եկանք, բայց ի՛նչպէս, և ի՛նչու... Անդին մեր հայրենի նիւթական բարօրութիւնը կործանեցաւ, և սաղին՝ տարագրութեան մէջ մենք անոք ու թըշուառ մնացինք... Մեր հինգէն մէկը Պոլիս սպաննուեցաւ Պանքայի դէպքին, Արտասահման փախող չորսերէնս ալ Սր-

սէնը՝ Գերմանացի զործունեայ ուսուցչուհիի մը հետ ամուսնացաւ ու անոր հետեւեցաւ դէպի Ամերիկա, տղարներու երկիրը. Արտաւանը բարերար մը գտաւ և քիմիագիտութիւն սորվեցաւ, վերջէն զործ մը, ապրուստ մը ապահովելու համար. Արշակը աղամանդի վաճառականի մը քով ծառայութեան մտաւ իրրեւ միջնորդ - զրազիր... Եւ տհա՛ կս ալ կ'երթամ... իմ հետս զերեզման տանելով մեռելը մեր ազուրը երազին...:

Լոին, հազիւ երբեմն անկապ քանի մը բառ թոթովելէ ետքը, արցունքը կոպերուս տակ, կը ձգէի զինքը ու կ'երթայի՝ մահամերձի իր նայուածքէն հեռու փղձկելու համար կսկիծը զոր կուտար ինծի այդ եղերական ճակատագիրը:

Օր մըն ալ եկան իմացուցին մեզի թէ Վաստման մեռեր էր: Ու մենք, քանի մը ընկերներ, հիւանդանոց փութացինք, անկէ իր անշուք մեռելակառքին հետեւելու համար դէպի Մոսփարնասի գերեզմանոցը:

ԳԹՈՒԹԵԱՆ ԶՈՅԵՐԸ

Ա..

Անցեալ ուրբաթ իրիկուն, Ազգային Երեսփոխան Աւետիս էֆ. Սարկաւազեանի տունը հրաւիրուած էինք մէկ քանի Արտասահմանցի բարեկամներ, որոնցմէ մասնաւոր շահագրգռութեան առարկայ էին յայտնի յեղափոխական գրադէտ Զարեհ Երկաթեան և ոչ նուազ յայտնի սօցիալ - յեղափոխական արիւն Արսէն Ունքունի: Լնթրիքէն վերջ, խօսակցութիւնը դարձաւ գաղթականներու հրատապ հարցին շուրջը, որով երեք ժամ ընդունայն զրադած էր Ազգային Ժողովին նոյն օրուան նիստը: Սարկաւազեան էֆ. յոյժ գալթակղած կ'երեւէր այն աղմկայոյզ ու ամօթալի արարքներէն որոնց թատր եղեր էր Ազգ. Պատրիարքարանը: Անիկա բառ էր գտներ զատապարտելու անպատկառ ընթացքը մեր գաղթական եղբայրներէն ոմանց, երբ Արսէն Ունքունի ընդմիջելով զինքը բացագանչեց:

— Սյոքան գառն մի՛ ըլլաք այդ եղկելներուն հանդէպ, Գրուքեան Զոնկըն են անոնք...

Ամենուն ուշադրութիւնը սեւեռուեցաւ արիւնին չրժնւրուն, որոնց վրայ խորհրդաւոր ժպիտ մը կը խաղար:

— Սյո՛, Գրուքեան Զոնկըն, կրկնեց ան, գուցէ չմօրէ ձեզ այս երկու բառերուն անակնկալ զուգորդութիւնը, և փորձուիք լռնադիտօսիկ քառասօսի մը ջլթիկ հոգը վերադրել ինծի: Բայց եթէ չորսդինիդ նայիք, հազուադէպ պիտի չի գտնէք պարագաներ որոնք համոզեն ձեզի թէ Գթութիւնը — ամէն եղանակներու վրայ երզուած, փառաբանուած, նուիրագործուած այդ առաքինութիւնը — ուղղակի աղբււրն է կարգ մը ընկերային չարիքներու: Գթութիւնն իր զոհերը կ'ունենայ, ամէն օր, ինչպէս Ալքօլիզմը կամ Սադոմոլութիւնը...

— Ո՛հ այն Գթութիւնը՝ ճշգից գրագէտ Երկաթեան, ո՛չ

այն Գլխովիները, անշուշտ, որ անտեղուկ ուրիշ ու խելայիզ որբեարիին ձեռքէն կը բռնէ, որ օգնութեան կը փութայ ճամբուն վրայ ինկած վերաւորին, որ հաց կը հասցնէ զարնուած Եւ սովալլուկ ամբոխներուն, առանց փոխարինումի ո՛րէն չհախնդիր անկալութեան: Ո՛չ սխրալի Գլխովիները եղբայրական Սամարացիին:

— Սօսքս այն Գլխովեան համար է, շարունակեց Ունքունի, այն Գլխովեան որ կը խոնարհեցնէ, կ'անպատուէ, կ'արատաւորէ, զոր կ'երթան կը գտնեն, որուն դուռն ափ կ'առնեն ու կը սպառնան, գլխիկոր ու աղաչաւոր, որ հանդիսաւորապէս ձեռք կ'երկնցնէ, որ պաշտօնապէս կը կարեկցի, կը պաշտպանէ, որ մուրալ կը հարկադրէ, որ պատառ մը հաց կը դնէ բերանդ, ա՛մէն անգամ որ պատառ մը կը փրցնէ հոգիէդ, վայրագ գլխովիները պուրժուա «բարերար»ին կամ յարանաւանական մարդորսին: Վերջապէս, Գլխովիները որ կը քաջալերէ անհատին ամենէն նուաստացուցիչ ու անարգու հակումները, ու կը քանդէ անոր մէջ արժանապատուութեան, ինքնավստահութեան, կամքի ու ձեռներէցութեան ազնիւ ու առնական ընդունակութիւնները:

Տրիբունը իր տարրին մէջն էր, ու խօսքի աւելնոտ առատութեամբ մը սկսաւ պարզել իր տեսութիւնները, զորս պիտի ջանամ հոս ամփոփել:

— Կը բաւէ որ տասներկու տարի ետ նայինք մեր ազգային կեանքին վրայ՝ հասկնալու համար վնասակար, գրեթէ ազդեաւոր դերը, զոր Գլխովիներն ունեցաւ մեր բարքերուն ալիսներումին մէջ: Հայ տառապանքին ահագնութեան առջև մեր ունեւորներուն ժաշտութեան կամ համբուած ու ճիւղումով կշռուած բարեգործութեան ամօթին չափ ու անկէ աւելի տրխուր բան մը եղաւ մեր ազգովին ցոյց տուած չորեքթաթ տափկացումը, խանդավառ ստորնացումը Հայ և Օտար Գլխովեան ոտքին տակ:

«Ազգային անբարոյացումը այս հսկայական հոսանքը սկսաւ 95 – 96ի աղէտներուն, վաղորդայնին, Արտասահման խուժող փախստական ամբոխներուն հետ, և անոնցմով ընդհանրացաւ, տարածուեցաւ Արտասահմանի գրեթէ բոլոր հայ գաղութնե-

րուն մէջ, և նոյնիսկ չափով մը անդրադարձաւ երկիր:

«Հայ երիտասարդ տարագիրները շատ յօժարակամ ու գրեթէ ինքնամատուց զոհերն եղան Գլխովեան: Առանց ներքին ալիքումի, առանց հպարտութեան աղնիւ տաքնապնեւում, կարծես հայրենասիրական գործի մը մասնակցելու, աջակցելու համոզուած ոգևորութեամբը՝ օգտուեցան իրենց ճամբուն վրայ հանդիպող բոլոր օտար ու ազգային ձեռնուռութիւններէն: Եւ ամենէն աւելի օգտուողները, առհասարակ, անոնցմէ չէին որոնք իրենց անհատական բարօրութենէն ամենէն աւելի վրայ տուած էին Հայութիւնը զարնող աղէտներուն մէջ: Իրենցմէ շատերուն համար, կարծես, ազգային ընդհանուր սուգին մէջէն անակնկալ ու փորձող բաղրի մը հորիզոնները բացուեցին էին: Իրենց երկիրն արդէն նիւթական նախանձելի պայմաններու վարժեցուցած չէր զիրենք: Յանկարծ ինքզինքնին, եւրոպական կեդրոններու մեծաժտոր ու չափուցիչ մթնոլորտին մէջ գտած, — բան մը զոր երբէք համարձակած չէին երազել իսկ, — տեսակ մը զիւրին տիրացումի, անմիջական վայելումի բուռն տենդէ բռնուեցան ու չի կասկածուած ու անըմբեր ախորժակներու իրենց ներսիդինարթընալը, զայրանալն ու ծառանալը զգացին: Տիրանալ, վայելել, ապրիլ՝ առանց զատելու, քրտնելու, ուրիշ ի՛նչ մըջոցով, ի՛նչ գնով որ կարելի ըլլար: Ու, ամենէն առաջ, պէտք էր անշուշտ ձեռք երկնցնէին կամ երկնալու տրամագիր ձեռքերէ բռնէին, քաշէին:

«Ու այսպէս ալ ըրին: Ամէն կողմէ հասան վազն ի վազ, ընդունելու, յափշտակելու, պաղատելու համար իրենց բաժինը Հայ Թշուառութեան անուշով շահագործող Գլխովեան առատաձեռնութիւններէն: Ո՛չ մէկ առիթ ձեռքէ հանեցին, ո՛չ մէկ փշտանք փախցուցին, ո՛չ մէկ մէթոտ արհամարհեցին, կը բաւէր միայն որ ծառայէր ան վայելքի վայրկեան մըն ալ հայթայթելու իրենց, առանց ստիպելու զիրենք ո՛ր է պարկեշտ աշխատութեան:

«Բայց ասիկա գրեթէ աշխատելու եղանակ մը, արդարացուող զբաղում մը, արհեստ մը դարձաւ ա՛լ իրենց համար: Եւ իրա՛ւ, այդ ստորնացումին մէջ այնպիսի անխոնջ

ևռանդ մը, անհանկ լավիկողոզ գործունէութիւն մը զրին, այն-
չափ մտմտային, ծրագրեցին, ճարտարութեան, հետապն-
դեցին ու յամառեցան, այնքան կորով վատնեցին, որքան
ստիպուած պիտի չլլային ընել, ապահովապէս, որեւէ խոս-
տովանելի գործի մէջ: Անոնցմէ ոմանք ամբողջ տոմարակա-
լութիւն մը ու լիթիարի թղթակցութիւն մը բռնեցին, այ-
լապէս կնճռոտ ու խնամուած՝ քան վաճառականական տան
մը հաշիւներն ու նամակները:

«Գլխութեան գոնէրն ափ կ'առնէին, անվերջ զխմումներով:
Հանդիպած Հայ Եւնեւորին և «Հայասէր» ճանչցուած օտարին
տունը կամ գրասենեակը կը ներկայանային, յաճախ աղերսար-
կու թախանձանքներով, կրեմն ալ պահանջ մը դանձելու
կիւր առնելիքերի տիրական պաղարիւնութեամբը:

«Այս դժնէ երեւոյթը խռովիչ համեմատութիւններ առնել
սկսաւ Արտասահմանի մէջ: Ասիկա ընկերային մակարդակ-
ութեան ահաւոր համեմատակ մը դառնալ սպառնաց ատեն մը:
Գլխութեան չորհրդակցութիւնը իրենց կեանքը քաշկռտելու վարժը-
ւած կարգ մը Հայեր ալ հետամուտ չէին ըլլար ո՛րեւէ գործի, ալ
չէին կրնար հանդուրժիլ մարմնական կամ մտաւոր աշխատան-
քով իրենց ապրուստը ծարելու գաղափարին: Ասոր ուղղակի
հետեանքն եղաւ անհատական խաչագողութիւնը, որ մակա-
բուծութենէն աւելի տեւական ու անբուժելի պիտի ըլլար ար-
տասահմանեան հայ գաղութներու մէջ: Գլխութեան իր գոնէրը
խորապէս այլանդակելէ, փճացնելէ ետքը, իր գոնէրը կամաց
կամաց կը գոցէր անոնց առջև: Հայ Չարչարանքին այժմէու-
թիւնը հետզհետէ կը տկարանար, կը նուազէր, կը կորսուէր:
Հարիւր հազարաւոր զիտներ պէտք էին միշտ՝ որպէս զի զը-
թար Գլխութիւնը: Եւ իր գոնէրը՝ այս նոր ու սպառնալից
կաշառքեան հանդէպ սարսափած՝ և աշխատութեան ուշացած
այլ կարիճ մղումներու ալ անկարող՝ խաչագողութեան յան-
դուգն ու վտանգաւոր որոշումը տուին: Արտասահմանի հայ
թերթերը երբեմն անոնցմէ մէկուն կամ միւսին վերջնական
կորստեան լուրը կուտային: Անոնք ընդհանրապէս օտար բան-
տերը կ'իշխային, կը վերջանային, իրեն հասարակ յանցագործ-
ներ, որպէս թէ գնտան պակսէր իրենց համար իրենց հայրե-

նիքին մէջ, որպէս թէ զաւակները չլլային Բանտ - Երկրին:

«Այս դժբաղդ գոնէրուն հանդէպ գանուկեան սրտցաւ հո-
գիներ, որոնք թունդ կ'առն, անոնց երեսէն օտար համակրու-
թիւններու մննէ ուժացումին և Հայ անուան արտասուքումին
ճղճիմ մտահոգութեամբը: Բայց խկապէս կոկծալին ու դժնդակը
քանի մը Հայերու գողութեան կամ քրէական այս կամ այն
մեղքին մէջ բռնուելուն պարագան չէր, այլ մեր ազգային
բարքերուն այլասերումը, որուն մէջ Գլխութեան ի յայտ
կուգար իր չարաղէտ ազդեցութեամբը: Գողերն ու ռմբագործ-
ները ամէն երկրի ու ամէն ազգի մէջ բուռնող ընկերային փը-
տութեան ծագիլներ են վերջապէս, ընկերային կազմակեր-
պութեան տիեզերական աններդաշնակութենէն խկ տարադ-
րուած, չառ անդամ: Արեւնէն փախչող թշուառ Հայը՝ երբ
իր կիսաւեր օճախն ետին ձգած Արտասահման կը գաղթէր,
ընականաբար պիտի մղուէր, պիտի ստիպուէր մուրալու:
Բայց Գլխութիւնը չէր սպասած որ Հայը ձեռք երկնցնէր իրեն:
Գլխութեան պաշտօնական ներկայացուցիչները — իրենք կար-
ծեա Թշուառութենէն մուրալու ապերասան չտապով մը — ընդ-
առաջ փութացեր էին փախստական Հայուն: Բոլոր նաւա-
հանդիսանքները բռնուեր էին անոնց գլխառատ արշաւանքն:
Ու Հայ խեղճութիւնն ալ՝ մարդկային ընդհանուր խեղճութեան
պէս՝ չահագործուեցաւ Գլխութեան տիպոյսաւոր ու բարեպաշտ
ներկայացուցիչներէն: Մեր օտար սիրալի պաշտպաններէն քա-
նիներ իրենց բազղը շինեցին Հայուն գլխապղծութենէն: Հա-
յութեան կողմուրը Տաճկաստանի մէջ չի վերջացաւ, ու
պաշտօնական Գլխութեան կողմէ Հայ անուան չորջ մեքե-
նայուած ջերմեռանդ շահատակութիւնները կրնան նախապէս
Հայ մուրալեանի կամ խաչագողի ամենէն գաղիր արարքն
անդամ:

«Հոտ չէր սակայն չարիքը, որ պէտք էր մեղ փրկուէր, այլ
այն անբարոյացումին ու վատասերումին մէջ, որուն մեր
աղաքները կ'ենթարկէր Գլխութիւնը, առնազրկելով զանոնք
իր մեղկացնող ու սպականիչ ազդեցութեամբը:»

Բ.

Տրիբուն Ունգուենիի տեսութիւնները ներկաներու հաւանութիւնը գրաւած էին յայտնապէս: Միայն գրագէտ Երկաթեանն էր որ անոր վերջին խօսքերուն դէմ առարկեց.

— Կ'ընդունիմ, բարեկամս, որ Գլխութիւնը իր ժխտական ներգործութիւնն ունեցած ըլլայ՝ աղէտքի վաղորդայնին՝ մեր բարքերուն վրայ, կ'ընդունիմ նաև, թէ անոր զոհերէն ոմանց կամ շատերուն ամօթալի արարքները չէին կրնար Հայ անունը անպատուած ըլլալ: Բայց պէտք է նկատել, թէ ատունք փասեցին Արտասահմանի մէջ ճշմարտապէս հայանպատ տրամադրութիւններու, վերադրեցին յաճախ սա միւս Գլխութիւնը, որ ձեր խարանածը չէր բոլորովին, որովհետև անհրաժեշտ էր Հայաստանի Հայուն համար որ, ա՛ն, չէր կրնար աշխատիլ, չէր կրնար հերկել իր արիւնտտ հողը, իր արօրէն խակ գրկուած ըլլալով: Հարկւրաւոր դէպքերու մէջէն հատ մը միայն պատմեմ, և դուք եղբակացուցէք:

Ու Երկաթեան, իր պատմութեան սկսելէ առաջ, չեղտեց.

— Վէպ մը չէ զրուցելիքս, այլ տեղի ունեցած իրողութիւն մը:

* *

Լոնտոնցի մեծահարուստ Լէֆֆի մը, որ իր բարեգործութեամբն ու ամուսնական զժբաղդութիւններովը — երկու գրեթէ անխուսափելիօրէն յարակից բաներ Ննդլիացի բարեգործութիւններու համար — տիեզերական համբաւ կը վայելէ, Հայկական կոտորածներէն քիչ յետոյ Մարսէլ գացեր էր՝ անձամբ օգնելու հոն հասնող փախստական Հայերուն, և աջակցելու գաղթականներու դէպի Ամերիկա փոխադրութեան դրօքին:

Պոլսեցի հայ երիտասարդ մը, որ այդ օրերը գաղթական խումբի մը հետ Մարսէլ հասեր էր, իր աշխուժութեամբն ու կիսկատար այլ յանգուզն անդլիւրէնովը կրցեր էր բարերար Լէֆֆին ուշադրութեանը արժանանալ: Լէֆֆին իր սրաշտղանութեանը տակ առեր էր զայն և անոր թարգմանի ու գործակատարի առժամայ պաշտօն մը տուեր էր իր ու գաղթական Հայերուն միջև, որոնց հետ միշտ յարաբերութեան մէջ

գտնուել ստիպուած էր իր մարդասիրական դերին բերմամբը, և որոնք գիշեր-ցորեկ իր դուռը ափ կ'առնէին, իր չուրջը կը դառնային, իր օգնութիւնը կը հայցէին:

Երիտասարդը, իր ուշիմ ու փութկոտ ծառայութիւններովը, յաջողեր էր Լէֆֆին բարեացակամ համակրութիւնը շահիլ, այնպէս որ Լէֆֆին՝ Մարսէլէն հեռանալուն՝ չուզելով զայն լքել անատոյգ վիճակի մը մէջ՝ միասին Լոնտոն տարեր էր, անոր բոլոր ծախքերը վճարելով, ու Լոնտոնի մէջ ալ կը շարունակէր անոր ապրուստը հոգալ, սպասելով որ ան կ'օրոյդ ըլլար գործ մը գտնել ու անկախօրէն ապրիլ իր աշխատանքովը:

Բայց երիտասարդը չէր կրնար գոհանալ մեծահարուստ Լէֆֆին կողմէ իրեն ցոյց տրուած այդքան մը հոգածութեամբը: Ուրիշ բան պէտք էր իրեն: Ու վիթխարի գաղափար մը կը չարչրկէր իր միտքը: Գիշեր մը յանկարծ յղացեր էր զայն, ու մինչև լոյս անկողնին մէջ դարձդարձեր էր անքուն, իր տարօրինակ յղացումին տենդէն բռնկած:

— Սիրահարն ըլլալ Լէֆֆին, ու փութիլ, երկնալ՝ անոր միլիոններուն վրայ...

Ահա՛ հանձարի գաղափարը, յանդուզն երազը, որ կը գալարէր, կը յաճախէր զինքը, և կը բռնէր, կը խափանէր հիմա իր ուղեղը տարամերժ ու բռնաւոր փորձութեամբ մը:

Կամայ կամայ վարժուեցաւ, համոզուեցաւ, կապուեցաւ այդ գէշ ցնորքին, անով գինովցաւ, տարուեցաւ, ու այլանդակ ու սրտառու լաւատեսութիւններ արթնցան, յորդեցան իր ներսիդին: Ասկիա յաջողածի, իրականացածի, կղած-լինցածի պէս բան մը կուգար իրեն, ու շատ անգամ մինակը կը ժպտէր, անսահման վայելքներու տիրացումին առթած ներքին խօլ ու անզուսպ բերկրութենէն: Սրարչաւ փառաւոր կառքերու մէջ ընկողմանած՝ քաղաքներու շրինդն ու ազմուկը նուաճելէ և գերադոյն պերճանքներու շողարձակումին մէջէն իր խրոխտ երիտասարդութեան ձանձրոյթը պտտցնելէ կը սթափէր ան կրքին... իր անշուք խուցին մէջ: Բայց չէր յուսահատեր: Ընդհակառակը, իր հաւատքը հետզհետէ կ'ամրապնդուէր վերջնական յաղթանակին վրայ: Անցեալին մէջ իր

աղուոր տղու սիրային սխրագործութեանց վերջնումը կը խրախուսէր զինքը և վստահութիւն կը ներշնչէր իրեն :

Իր բարերարութիւնն տարիքը, ընկերային ամենաբարձր դիրքը, տիեզերահռչակ անունը ևն. անհարթելի խոչընդոտներ չէին թուեր մեր ամենի Տօն ժողովին աչքին : Անպատճառ ամուսնանալու պէտք կ'ար մի... Բռաթիւք ըլլալու էր :

Այս մտածումը երթալով խելայեզ մտալիւմ մը դարձաւ իրեն : Քանիցս՝ Լէտին հետ մինակ գտնուած միջոցին՝ իր ահաւոր որոշումը գործադրել պատրաստուեր էր : Բայց, ամէն անգամ, խնդրարկուի մը ներկայութիւնը, կամ աղախինի մը յանկարծական մուտքն արգելք եղեր էր իրեն : Այդ պարագային կը հարկադրուէր գերմարդկային ճիգ մը ընել ինքզինքը զսպելու, վերջնական պոթիւմովն համար պրկուած, փոթորկած իր բովանդակ էութիւնը հանդարտեցնելու, և կը շտապէր փողոց նետել ինքզինքը, ու ժամերով կը քալէր, կը վազէր հեւ ի հեւ, առանց չորս զին նայելու, մինչև որ գիշերը իջնար ու իրեն բերէր խաւարին բարերար այլ պատրական յուսադրութիւնները :

Ահեղ ու ճակատագրական օրը չուշացաւ սակայն :

Լէտին՝ բարեգործական յանձնարարութեան մը համար պէտք բռննայով իրեն, կանչել տուեր էր զինքը : Առտուն կանուխ իր անողալատ մրափէն ցատկելով՝ մեր երիտասարդը, երկարօրէն իր արդուգարդը խնամելէ ետքը, գացեր ներկայացեր էր Լէտին ընտանեացիներ, որոշեալ ժամէն բաւական ստաջ : Ու սալօնի մը մէջ կը սպասէր իր բարերարութեան, որ գետ չէր ելած :

Գերագոյն վայրկեանն էր որ կը մօտենար : Երիտասարդին սիրտը կը տրոփէր գահալէժ ոտուռներով : Անիկա տարտամօրէն կը զգար թէ պահ մը վերջը գուցէ ահազին ու անդամանելի բան մը պիտի պատահէր, բայց իր անդամները վճռորոշումին մէջ ամբողջ էութեամբը լարուած՝ կը սրտորաստուէր վերջնական ու վճռական փորձին, անոր մէջ դրած իր կիանքին է՛ն խիզախ յոյսը, անկէ անկալելով իր տաղաղային, իր ճակատագրին չքեզ ու առասպելական յեղաշրջումը, և այս բոլորին փոխարէն՝ անշուշտ քիչ մըն ալ աչքը առնելով կա-

րելի անցաջողութեան մը հակադաս խաղքութիւնը :

Յանկարծ, դուռը բացուեցաւ, ու Լէտին ներս մտաւ :

— Բարե՛ լոյս, ի՛նչ պէս էք, ըսաւ բարեացակամ չեչտով մը :

Երիտասարդը չպատասխանեց : Դիւային ժպիտով մը դէմքը ծամածռած՝ կը լռէր, աչքերը՝ արտակարգ նայուածքով մը՝ Լէտին սեւոսած :

— Ի՛նչ կայ, ի՛նչ ունիք, հարցուց Լէտին վրդովուած, կարծկով որ... Հայկական նոր ջարդի մը գոյժին ազդեցութեան տակ կսկիծէ կը տանջուէր գուցէ խեղճ տղան, կամ թերեւս ստիպողական խնդրանք մը ունէր զոր չէր համարձակեր ըսել իրեն... վհերթ տ Հայը :

Լէտին տառնկ մկամէտ ու սրտաշարժ պատրանքներ ունէր տակաւին իր պաշտպանեալին վրայ :

Այն ատեն երիտասարդը, յախուռն ու ձախաւէր թափով մը, Լէտին ոտքը նետուեցաւ, ու մէկ ձեռքը կուրծքին դրած, գլուխը կռնակին ի վար հակելով, բամանթիկ սիրահարի մը ամբողջ եղերաւ՝ կատակերգական խելայեղութեամբը սկսաւ հառաչել .

— Ո՛հ, Տիկին, կը սիրեմ ձեզի... կը սիրեմ ձեզի... ո՛հ, կը սիրեմ ձեզի...

Լէտին յանկարծակիի գալով իր ձերմակ մագերուն ներշնչած այս անակնկալ սիրայայտութենէն, և նոյն հետաքնն կռահելով բովանդակ գեանաբարձ մտածումը իր պաշտպանեալին, անկիւն մը յառաջացաւ, զանդակուած մը կոխելու : Անմիջապէս ծառայ մը ներկայացաւ : Լէտին հրամայեց դուրս հանել Հայ երիտասարդը և ա՛լ թող չի տալ որ իր սեմը ոտք կոխէ ան : Արդէն ատոր չէր սարսաժ խեղճ տղան, որ հեռանալ, կորսուել, աներեւութանալ միայն կ'ըզնար հիմա, ու իր ամօթին մէջ զանդաչելով՝ յանցաւորի պէս, գողի պէս՝ դուրս կ'աճապարէր :

Այդ օրէն իսկը Անգլիացի մեծանուն բարերարութիւն իր դուռն ու սիրտը վերջնապէս գոցեց ամէն Հայ խնդրանքի և Հայ հեռաւոր Թշուառութեան ազգապիներուն ալ առջև :

Պ.

Գրագէտ Զարեհ Երկաթեանի պատմութիւնը զգայացունց տպաւորութիւն մը գործեց ներկաներուն վրայ, իբրեւ փաստացի ապացուցումը այն տեսութեան, թէ ազգային ազդեանքներու չընթանի օտար Գլխութեան քարերարուած կարգ մը Հայեր իրենց անարժան ընթացքներով պատճառ դարձան, որ այդ Գլխութիւնը պակսէր Հայ ծովաշէնալ Տառապանքին: Տիկին Աւագեան՝ ինքնիրմէն ելած՝ կը փղձկէր, աւաղկոտ ու դառնագին:

— Մեղք, ամօթ, ատանկ մեծ հայասէր օտարուհի մը զըզուեցնել աշխարհի լիրբ յանգրութեամբ, իրաւ որ, սա մեքինները չորհրդ չունին, ինչ կորուստ՝ այսպիսիներու երեսէն տուժող մեր խիստական թշուառներուն համար...

— Այդ կորուստը նշանակութիւն չունի, Տիկին, բազում մամը միւս մեծագոյն չարիքին, գոր մեր ազգային նկարագրին հասցուց ձեր պաշտած Գլխութիւնը, յարեց սօցիալ - յեղափոխական Արսէն Ունքունի, անհամբեր չեղտով մը: Ես ձեզի կրնամ պատկերացնել, աւելցուց ան, այլապէս խոչոր ու համարակա՛ն դրուազ մը 96 - 97ի արտասահմանեան մեր գաղթային իրականութենէն, ապացուցանելու համար թէ Գլխութիւնն իր գոհերը բաժնեց այն Թշուառութեան հետ որուն օգնութեան հասնիլ ենթադրուած էր:

Դարձեալ ամենուն ուշադրութիւնը լարուեցաւ, կեդրոնացաւ տրիբունին վրայ որ հետեւալը պատմեց:

*

*

Լսած էք երեւք Բարիզ, Պուլվառ Մօնիփարնասի համրաւաւոր Ապաստանարանին մասին:

Պուլսէն ու Հայ գաւառներէն փախստական - գաղթականներու հոսանքը փրթեր էր արդէն, ու Սրտասահմանի ամէն կողմերը հասեր, խոնուեր էին հազարաւոր շուարած Հայեր, երբ Բարիզի Ապաստանարանը բացուեցաւ:

Առժամանակեայ հաստատութիւն մըն էր ստիկա, որով իր ցեղին կոչկոճմանը հանդէպ խանդաղատած մեծանուն Հայ ծեղունին՝ Նուպար փաշա՝ ուզած էր հանգրուան մը ընծայել՝

Բարիզ ինկող ընտանիքի տէր ու կարօտ իր հայրենակիցներուն, որպէս զի միջոց ունենային անոնք՝ օրուան հացին անմիջական անդամայութեամբ մտահոգութենէն ազատագրուած՝ իրենց նիւթական անխախտութեան հետամտելու:

Ապաստանարանին բացման ըւրը, փրկութեան աւետիսի մը պէս, տարածուեցաւ, քիչ ատենէն, Սրտասահմանի ամենահեռաւոր անկիւններն իսկ:

Իմացեր էին, օրին մէկը, ու կանգ առնել փախուստի կամ անստուգութեան ճամբաներուն վրայ, ու հիմա հեւ ի հեւ կը հասնէին ամէն կողմէ: Օ՛, տոգոյն ու հապշտապ տողանցութիւնը՝ բաշխուող մատաղի վազող, անոր անդիմադրելի հոտէն կարծես խենդեցած այդ բոլոր տարագիրներուն:

Ուղղակի Հայրենիքէն չէին իգար ամենքն ալ:— Բարիզը տեսնել ձրիարար, անոր վիթխարի Վաչկէքին մօտենալ, քրսկողութիւլ... Ինչ առիթ, ինչ փորձութիւն: Ու գտնուեցան տղաքներ, որոնք Սրտասահմանի մէկ համեստ անկիւնը, իրենց տիրացած կամ տիրանալիք խոնարհ այլ ապանով զիրքերը ձգեցին, իրենց նիւթական ազատագրումին ճիգը, լրուամին մօտեցած, ընդհատեցին, Բարիզ աճապարելու համար:

Քանի մը չարաթէն, Ապաստանարանը լիփեցուն էր արդէն, ու մէկ կողմէն կը հասնէին նորանոր անապաւէն հայեր, երբեմն ստուար ու տրտմական խումբերով:

Ապաստանարանը իր բնակիչներով տարօրինակ համադրութիւն մը կը կազմէր հիմա ընկերային այլազան տարրերու և տարազներու: Հայ զրկթէ բոլոր զասակարգները իրենց ներկայացուցիչներն ունէին հոն: Մասնկացած վաճառականը, կործանած խանութպանը, իրենց ընտանիքովը, գաւառացին, պոլսեցին, գործաւորը, վաճառականի գրագիրը, Զէյթունցի կտրիճը, ուսանողը, ուսումնական երիտասարդն ու անուս ծերուկը խառնիխառն կ'եռուզեռային Պուլվար Մօնիփարնասի այդ հին ու խարխլած տան մէջ, որ իր կիսաւեր ու սեւցած պատերով ու մաշած ու ճոնջող սանդուխներով ասիական խանի մը ներքնակողմը կը յիշեցնէր:

Ընկերային տարրեր աստիճաններէ գլորած ու միւսնոյն ա-

նոգոք բազմին կիցերուն տակ իրարու հաւասարելով թշուառութեան միակ ու ցաւագին դասակարգը կազմած այս Հայերը զեռ չէին կրնար սակայն իրար հանդուրժել, իրարու հետ եղբայրակցել: Պղտկի նախկին շուկայիկը խորշումով կը կրէր գաւառացի փախստականին հպումը: Բժշկութեան բարիգեան խորխոր ուսանողը պժգանքով կը համակերպէր Սարրերդցի գաղթականին հետ սեղանակցելու դատարարութեանը: Ատկէ՝ հակալրութիւններ, հակառակութիւններ, պզտիկ արհամարհանքներ, խուլ առելութիւններ, կատաղի նախատինքներ ու անասնական ծեծկըւուքներ, որոնք Ապաստանարանը յարատեւ ու յարաճուն փոթորիկ մը մէջ կը պահէին: Քիւրտին ու Թուրքին բիրերուն առջեւ լեզապատառ փախչող այդ Հայերը՝ Ապահովութեան երկնքին տակ, Գլխութեան հացն ուտելով առիւծ կ'որած՝ այսնդակօրէն կը հերոսանային իրար բզբտելու, իրար փառատելու մէջ:

Ապաստանարանին բնակիչները իրենց փնտրելի վարժուած, զայն բնական ճակատագրական բանի մը պէս ընդունած, ընդգրկած՝ ա՛յ անկէ դուրս ելելու ո՛չ մէկ ջանք կ'ընէին, ո՛չ մէկ կամէութիւն յոյ կուտային: Անոնք հանդարտօրէն, պայծառօրէն կը սղոյսէին որ իրենց արժանի պաշտօններ մատուցուէին իրենց կամ լեցուն ճանապարհածախներ հայթայթուէին իրենց, Ամերիկա երթալու համար:

Երէկի սովալլուկ թափառողները կամաց կամաց դժուարահաճ կը դառնային հիմա: Գլխութեան սեղանին վրայ, ամենքն ալ, կերակուրներէն դժգոհ, կը տրտնջային, կը բողբէին.

—Աս ինչ է, աս կ'ուտուի... Ինքը (Ապաստանարանին Բարերարը) ասանկ կ'ուտէ կոր իր տունը...

Լեցուն ֆելիներտով Ամերիկա գաղթող գաւառացիներ ալ կը գտնուէին, որոնք — և ասիկա է՛ն քստմնելի անարգութիւնն էր որուն Գլխութեանը իջեցուց կարգ մը Հայեր — չքաւոր ձեւացի էին ճամբորդութիւնը ձրի ընելու համար: Անոնք՝ Ապաստանարանին լուրիայէն և փիլաւէն զգուած, չի կրնալով զիմանալ համով բաներ մը ճաշակելու վերջապէս մարդկային — մանաւանդ երբ գոհացումին միջոցը չի պակսիր — փորձութեան, վերը, իրենց անտուկներուն մէջ, դուրսէն գաղտնի

զնուած ուտելիքներ կ'ունենային յաճախ, բայց ասիկա պատճառ մը չէր որ ճաշի ժամերուն վար չիջնէին նորէն, իրենց բաժինին լաւագոյն մասը գէթ առնելու: Վերակացու կնոջ չորսդին կը սլքտային ու երկնային անմեղունակութեան ոգորմուկ ու հեղանուշ չեշտերով կը մրմնջէին անոր.

—Մատամ, իմ կաթն կուտա՞ք... մէջը քիչ մը չօքօլա պիտի դնէի... Հաւկիթս տայի՞ք, կ'ազաչեմ, այսօր վար պիտի չկրնամ իջնել, քիչ մը տկար եմ...

Ու Գլխութեան Տունը, հեռոյնտէ, Ապահովութեան Դրայրոց մը դարձաւ:

Փորերին կուշտ ու վաղուան հոգէն գերծ՝ ապաստանակները — կեանքով ու խանդով զեղուն երիտասարդներ մեծ մասամբ, որոնց ամենի ախորժակները կը գերազգրգոտէին Բարիգի մթնոլորտը լեցնող վայելքի հոտէն — սկսան ողբալիօրէն յօսնանալ:

Ֆորեկին, Ապաստանարանին առջեւէն անցնող կիներուն ու աղջիկներուն վրայ խելայեղ ճիչեր ու յայրաւա մէսիներ կը նետէին, կամ, երբեմն, պատուհաններէն, իրենց ամուսնական է՛ն անհերքելի ապացոյցները կուտային դիմացի դրացուհիներուն: Իրիկուան, դուրս կ'ելլէին, և իրենց արտում մոլուցքէն հրմշտուած՝ խաւարին երկայնքը կը գեղերէին, Գլխութեան ոգորմութիւններովը կսկծային ու հոգեմէն շախտեր քաղելով Բարիգի գիշերին չիլ անկիւններն իրականացող անաւոր ցափութեանը մէջ:

Ֆորանացի ընտանիքի հայրեր գաղթակեցան, զայրացան: Դրացիներու և անցորդներու կողմէն զանգասներ եղան ոտիկանութեան: «Հայասէր» հօր աղղկեցութիւններով խափանուեցան այդ տրտունջներն ու հետեանք չի տրուեցաւ այդ արդար բողբարկութիւններուն:

Բայց Ապաստանարանը Անիծեալ Տունն էր այլ ևս, որուն կասկածելի ու զփնսմ, արտառոց ու շանդակից դրացնութիւնը կը խռովէր ու կը յաճախէր թաղին գրեթէ բոլոր խաղաղ բնակիչները:

Ու Գլխութեանը իրեն գէմ հանեց հոտ իր զոհերը. այս ընդվզումը շատ տգեղ, գրեթէ անհելի երեւոյթներ ու միջադէպեր

անդեղեղ, որոնցմէ մէկը միայն պիտի յիշատակեմ ձեզի :

Ապաստանարանին շուրջը օտար կարեկցութեան ու խնամքի տրամադրութիւնները տակաւ կ'ընկրկէին, կը դադրէին, կը լմնային : Փրանսացի տիկիներ, որոնք ինքնաբերաբար մօտեցեր էին Ապաստանարանին, և շահագրգռուէր էին հոն գտնուող «խեղճ Հայերուն» ճակատագրովը, մէկիկ մէկիկ սոսկումով կը հեռանային անկէ :

Անոնցմէ մէկը, սակայն, որ ամէնէն աւելի անվերապահ բարեկամեցողութիւն ու զրական ու անկեղծ կարեկցութիւն ցոյց տուած էր ապաստանեալներուն նկատմամբ, ամէնէն անագորոյն կերպով չնորհակալուեցաւ անոնցմէ :

Բողոքական բարեպաշտ հոգի մըն էր Օր. Թ** որ Ապաստանարանին բացումէն ի վեր ամէն օր կը հանդիպէր հոն, քրոջական սրտցաւ ու խանդադատեցուցիչ հոգածութեամբ մը : Կրցածին չափ օգնութիւն կը բերէր, կը պարպէր Գլխութեան Տունին դռներն ուրա, ու կ'երթար, յաջորդ օրը նորէն բեռնաւորուած վերադառնալու համար : Շատ հեղ կը յամենար Ապաստանարանին մերկ ու անշուք խօսարանին մէջ : Ամենուն համար սրտապնդիչ բառ մը, խանդակաթ նայուածք մը ունէր, ամենուն վիճակովը կը հետաքրքրուէր, ու շատերուն գործ գտեր, շատերը տեղաւորեր էր արդէն :

Օրին մէկը, Ապաստանարանէն տղայ մը, որուն երեք անգամ զրամ տուեր ու ամէն տեսակ խնամքներ չոսպրէր էր, չորրորդ անգամ մըն ալ կը գիտէ իրեն՝ զրամ խնդրելով : Բարեխիտ աղջիկը կը մերժէ՝ պարզապէս մուրալու չի վարժեցընելու համար հոժկու երիտասարդը : Բայց այս մերժումը անարդար ու կամայական արարքի մը պէս կ'ըմբոստացնէ վեհանքն Հայորդին, որ իր շունչը չիտակ իր ընկերներուն քով կ'առնէ : Անիկա լուսաւոր ու հանճարեղ գաղափար մը յղացեր է իր բարեբարունէին վրէժ լուծելու համար :

— Բո՛ղ բառին Ֆրանսերէնը ի՛նչ է, կը պոռայ ան իր ընկերներուն, որոնք՝ այս յեղակարծ հարցումէն սահմուկած՝ իբրեւ երես կը նային ապո՛ւշ-ապո՛ւշ : Բայց կտրիճին նպատակն հասնալէ ետքը, միահամուռ խանդավառութեամբ մը, Ապաստանարանը տակնուվրայ կ'ընեն, Ֆրանսագէտ բազդա-

կիցի մը ի խնդիր : Վերջապէս կը դանեն տասնեակ մը տարի Բալիկի մայթերուն վրայ կօշիկ կտրտած նախախնամական ուսանող մը, որ պաշտօնէի արհամարհող վեհանճնութեամբ մը՝ անոնց կը նետէ իրենց խեղաեղօրէն փնտռած բառը : Յնճութիւն, խնճախ, յաղթութիւն . բառը բերնէ բերան կը թռչի, սգեւորութեան մրրիկ մը յարուցանելով տմոյն Ապաստանարանին մէջ :

Յաջորդ օրը, խուժուժ տեսարան մը տեղի կ'ունենայ Գլխութեան Տունին խօսարանին մէջ : Օր. Բ** հազիւ ներս մտած է, երբ իր երիտասարդ բարերարեալը՝ անոր առջեւ ցցուելով՝ ոճրագործ մոլեգնութեամբ մը՝ իր երախտագիտութիւնը կը փխտէ անոր երեսին .

— Բխրե՛ն... Բխրե՛ն... Բխրե՛ն...

Խեղճ աղջիկը՝ յանկարծակիի եկած՝ ձայն-ձուն չի հաներ : Նողկանքի ու ցաւի աղիւսարչ աչքերով կը նայի վաղրկեան մը փճացած, ալլասերած Հայուն : Յետոյ դուրս կ'ելլէ, դուարձացած ու վրէժխնդիր նայուածքին տակ ուրիշ ապաստանեալներու, որոնք՝ այս անգամ հրէշութեան հանդիսատես՝ անկարող կ'ըլլան սակայն իրենց դժնդակ խնդուքը զսպելու...

Եւ վերջապէս, օր մըն ալ, Ապաստանարանը գոցուեցաւ : Բարերարը զգացիր էր իր գործին բոլոր ձախող ու ժխտական հետեւանքներն ու ստիպուէր էր այդ որոշումը տալու : Ասիկա իր ձերբութեան տրամութիւններէն մէկը եղաւ, դուցէ է՛ն դառնը :

Ապաստանեալները, ատեն մը բարերարին շուրջը դառնալէ, անոր խաղաղութիւնը վրդովելէ յետոյ, մէկիկ մէկիկ հեռացան Բարեղէն, տանելով իրենց հետ իրենց ժողոված, վաստկած փտութեան սերմերը :

Ու կսկծալի բան մը եղաւ այս մարդկային խեղճներուն ճակատագիրը : Իրենց անկումին յանցանքը իրենցը չէր. Գրուքեան Ջոնեւրն էին անոնք ալ : Ու՛ աւելի աղէկ՝ պիտի ըլլար իրենց համար որ անօգնական ու անտէրունջ մնային Օտարութեան ճամբաներուն վրայ : Թերեւս այն ատեն աւելի զիւրաւ յաղթէին իրենց առջեւ ամբարտակուող զրկանքներուն ու դժուարութիւններուն : Կամ՝ եթէ պարտուէին, ջախջախուէին ալ՝ իրենց անկումը թերեւս ունենար չարաշուք վեհա-

թիւնը անոնց, որոնց ներսիդին արգաւանդ ու դեղեցիկ ատու-
լութիւններ, քանդուածի ահաւոր ծարաւներ կը բռնկոյնէ եւ
որոնց ձեռքերուն մէջ՝ գիշերին խորը չողացող իրաւարար
դաշոյններ կը դնէ ընկերային անարդարութիւնը:

Պ.

Արտէն Ունքունի լուց, և ինքնագոհ ու տիրական նայ-
ուածք մը պտտեցոյց ներկաներուն դէմքին վրայ, որպէս թէ
ըմբռնանէ ուղէր հոն իր վերջին խօսքերուն խորունկ ալ-
քիչ մը անհանգստիչ տպաւորութիւնը, կամ հրաւեր կարկա-
ր ժխտելու իր եզրակացութիւնները, որոնք կը զգար թէ վրդո-
ված էին մանաւանդ Տէր և Տիկին Աւագեաններու պարկեշտ
քաղքենիի խղճմանքը: Բայց ո՛չ ոք կը համարձակէր սօցիալ-
յեղափոխական տրիքունին վճռադատութիւններուն դէմ կար-
ծիք յայտնել: Ու յեղափոխական գրագէտ Զարեհ Նրկաթեանն
էր նորէն որ լուծութիւնը խզեց.

— Ընկեր Ունքունի մէջ բերած փաստերէն այնպէս կը հե-
տևի որպէս թէ աղէտքի տարիներուն Արտասահման ապստ-
տանող անոք Հայերն՝ տոանց բացառութեան՝ լրիւ փութ-
կոտութեամբ ու գունդի ու չափանդի պապութեամբ մը
նետուած ըլլան Գլխութեան իրենց առջև բացուող գիրին ու
դուռները: Ես կ'ուզէի չեչտել, սակայն, թէ այսպէս չէր ամ-
բողջ իրականութիւնը: Եթէ Արտասահմանի մէջ վայրաւաւորին
քաջկռտունը Հայ տարագրութեան մէկ մասը կատարելապէս
արդարացուցած է Ունքունի անողոք զիտողութիւնները,
գտնուած են նաև չատեր, որոնք՝ թշուառութեան ու չուարու-
մի մատնուած՝ բարոյական բուռն տաքնադներէ և անձկու-
թեան ցաւազին տուայտումներէ վերջը միայն անձնատուր ե-
ղած են Գլխութեան ճիրաններուն:

Շրիտասարդներ, որոնք իրենց երկրին, իրենց բնական
միջավայրին մէջ պայծառօրէն, արժանաւորապէս ու առնա-
բար պիտի ապրէին իրենց մտքին կամ բազուկներուն դա-
տանքովը, Արտասահմանի անստուգութեան մատնուած՝
ստիպուեցան ձեռքերին օգնութեան երկնցնել ու վիզերին

ողորմութեան առջև ծուլ: Ու ասիկա ամէնէն սիրտ կոտորող
երեւոյթն էր մեր արտասահմանեան տարագրի կեանքին:
Մարդիկ անգամ որոնք կոչուած էին՝ իրենց տաղանդովն ու
իրենց գերազանց յատկութիւններովը՝ կարեւոր դեր մը կա-
տարել իրենց ցեղին մէջ՝ իրենց երկրէն արմատախիլ ու Ար-
տասահմանի անկարելի կեանքին նիւթական սպաննիչ հոգե-
րուն դատապարտուած՝ յամբարար կորսնցուցին — հոգեկան
ինչ գառնակոծ ընդվզումներէ ետքը — իրենց հոլարտութենէն,
իրենց նկարագրի անկախութենէն, իրենց բնական ազնուու-
թենէն իսկ խոչոր ու անփոխարինելի կտորուանքներ, ու յա-
ջորդական յուսահատ զիջումներով — բարոյական անվումներ,
ուսուղ — անոնցմէ ումանք, ակամայ, զիտակցաբար, այլասերե-
ցան, ակռանին կրճտեցնելով ու զիմադրելու անկարողութենէ
ոտնալով ներքնապէս: Արդար պիտի չըլլար քոր նետել այդ
զժրագղ սլարտուածներուն ետեէն. հերոսներ պիտի ըլլային
անոնք եթէ կարենային տակալ Անթութեան վայրագ խա-
ծատումներուն, և ամէն քայլի հերոսներու չինք հանդիպիր
այս սղտիկութեան, միջակութեան ու ցածութեան օրերուն:

«Հոգիի ինչ դեղեցկութիւններ աւրուեցան, խորուեցան,
խաթարուեցան այսպէս, ինչ հարազատ ու աղտուական նկա-
րագիրներ լըրճուեցան, սղծուեցան Գլխութեան սեմերուն
վրայ: Ո՛վ պիտի պատմէ երբէք բարոյական բռնի սայթա-
քումի անգիտուած տռանները, զոր Հայ երիտասարդ տա-
րագիրն աղբեցու Արտասահմանի տնիւրընկալ, դաժան ու
այլամերժ ճամբաներուն վրայ լքուած:

«Առտու մը ելաւ ան, մտառանջ ու անձկութ: Պաղ ու
սպառող տենդի մը մէջ հագուեցաւ հալածապաղ, ու վերջին
անգամ մընալ իր մեծ ու փոքր գրպանները խուզարկեց, մոռ-
ցուած ու փրկարար միտաղի կտորի մը գերագոյն յոյսովը
սարսուղին: Ոչէ՛նչ: Այլ առտուն, ստիւրականէն չուտ ա-
նթիւցաւ, յագեցումին կտաքնող ապահովութենէն զրկուած:
Աչքերն սխառ քիչ մը միջնալ ու նայուածքը պղտորեցաւ:
Անկողնէն հազիւ ելած՝ անտահման խոնջէնքի մը իր ուսերուն
վրայ իյնալն ու ճնշելն զգաց: Եւ սակայն ներսիդին է՛ն կա-
տաղի, է՛ն դիւային պայքարը կը մղուէր: Արժանապատու-

ուժեան զգացումն էր որ կը զայրանար, կ'ըմբոստանար, կը քստմնէր, չհամակերպիլ յամառելով ինքնապահպանումի խելայեղ բնազդին դէմ որ սով կը պոռար: Ատեն մը՝ այդ երկուքին միջև տարուբեր՝ գալարուեցաւ: Բայց վերջապէս ստամոքսը յաղթեց սրտին: Մեքենաբար ոտքի ելաւ, զըլխարկը դրաւ ու դուրս նետուեցաւ, ա'լ գրեթէ կորսնցուցած ըրածին յստակ զխտակցութիւնը: Կէս ժամ վերջը, պատկառելի դրան մը առջև կանգ առաւ: Իր քայլերը կարծես հողէն վերացած էին և ուղեղը գանկէն հեռացած: Ձէր գիտեր թէ ո՛ւր կը գտնուէր, ի՞նչու հոտ կեցեր էր: Դուռը գտնուէր: Որեւէ դէմքով մէկը եկաւ բանալ, ու իր երեսն ի վեր կասկածոտ նայուածքով մը նայեցաւ: Երիտասարդը անուն մը տուաւ ու ներս մտաւ:

«Հանգստաւէտ թիկնաթոռի մը մէջ բազմած մարդու մը զիմաց քանի մը անխաղաղից ու անխմատ բառեր կը թոթովէր հիմա, կոկորդին մէջ շունչին հասնիլը, խեղդուիլն զգալով: Մարդուըլ յաճախ անտարբեր կ'ըլլար ու հակիրճօրէն մերժողական՝ դուռը ցոյց կուտար անմիջապէս, բայց երբեմն ալ՝ ալլանդակ ու անխզճմտանք՝ ընկճուած տղուն վրայ կ'իյնար, գիշակեր գազանի մը պէս որ ինքնամատոյց որսի մը կողերուն պիտի մխրճէր իր ճանկերը, և օգտուելով անոր ցաւագին շուարումէն՝ իր գոհիկ յաջողածի քոսոտ հոգիին ամբողջ ժանգն ու ժանրը կը թափէր հեղին վրայ որ իր աջակցութեանը զիմել բռնադատուած էր, անոր հոգին կը սխալէր յօշոտել, գայլի չիթթեցնելու, ստորնացնելու և իր նիւթական ամենակարողութեամբը ճգմելու ճիգին մէջ աւսիւ հեշտութեամբ մը արբենալով: Կը պատահէր որ արտասահմանեան ու և է Հայ գաղութի մը այդ ջոջ-աղան ո՛չ միայն ճրիագար կասկածոտ ըլլար, այլ՝ յղփացածի իր հաստափոր սկեարտութեամբը զինուած խորհրարկու երիտասարդին դէմքն ու մարմնը մանրամասնելու վաւաչոտ հրճուանքը վճարէր ինքզինքին: «Երեսը շատ դունաւոր է, կ'ըսէր ան քովը գտնուող մէկու մը դառնալով, աչքերը բաւական չեն մարած, ինտո՞ր ասանկ առողջ, աղուոր տղայ մը օգնութեան կարօտ կ'ըլլայ: Ինձի պիտի կլլեցնեն:» Զոջ-աղային համար պէտք էր որ հալած, կմախացած, գերեզ-

մանին մօտեցած ըլլար իրեն զիմողը, որպէս զի ձեռնտուութեան արժանի նկատուէր իրմէ:

«Այսպէս կամ այնպէս, Հայ տղան անհնարին, գեհնային քառորդ ժամ մը կ'անցնէր հոտ, հանդուրժելով որ իր կաշին մէջ յագեցումէ ճաթող այդ մարդակերպը անխոստովանելի չահագործումներու տիգմէն պլշկած մատուցները խօթէր իր բարոյական անձին մէջ, և իր ամէնէն փափուկ զգացումները ճանկըտէր, բզքաէր, մոլեգնօրէն:

«Պահ մը վերջը, փողոցին մէջ խելագարի պէս կը վազէր ան:

Ձէր գիտեր թէ ի՞նչ ըրած էր, ո՛ւրիշ կուգար: Գլուխը կը խժտար խուլօրէն, ականջները չէին լսեր քաղաքին աղմուկը: Եղեռնի մը լրումէն փախչողի պէս կ'երթար, հալածական, անապահով քայլերով: Երբեմն անմիջապէս ճաշարանի սեղանի մը առջև կը դանէր ինքզինքը: Բայց՝ աւելի յաճախ՝ իր մենաւոր խուցին ճամբան կը դառնար: Եւ այդ ձեռնուռայն դարձին վրայ խումաց կամաց կը սթափէր, դուրս կուգար ամբողջ այդ առտուան միջճաւանջէն: Ա'լ անօթութիւնը չէր զգար: Միակ ու տարամիւրժ զգացում մը, իր անձին անտարագրելի զգուանքը, կը լեցնէր իր էութիւնը, և ինքզինքը, ինք իր հոգին, իր խեղճ լլկուած հոգին, փոխելու տարապայման պէտք մը կը յորդէր հիմա իր ներսիցին...

«Միթէ արդար պիտի ըլլար ասանկներն ալ՝ Գրոքեան Զոհերուն մրենոյն վստասերած չարքին մէջ դասաւորել»:

— Բայց ի՞նչու անճառասպան չէր ըլլար ձեր արդարացուցած հերոսը, գոչեց սօցիալ-յեզատիոսական տրիբունը, ի՞նչու իր յուսահատ վազքին մէջ կամուրջներու վրայէն կ'անցնէր, առանց փորձուելու վարէն սահող ջուրին մէջ նետուիլ ու մաքրուիլ իր կրած բարոյական պղծումէն, վերջնական ու անդառնալի լողանքով մը... Անճառասպանութիւնը ելք մըն էր վերջապէս, մարդկային, տրամադրանական, զրեթէ անխուսափելի մտահոգութիւն մը՝ աստանկ պարագաներու մէջ... Բայց Գրոքեան Զոհերեկն ո՛չ մէկը անճառասպան եղաւ... Եւ արդէն Հայը անճառասպան չըլլար, գոնէ թշուառութենէ, Հայը, որ այնքան յաճախ անօթութենէ կը մեռնի»...

Տրիբունին այս խօսքերուն վրայ՝ որոնք տաժանելի տպա-

Լորութիւն մը յառաջ բերին՝ պատէն կախուած ժամացոյցը կէս գիշեր զարկաւ։ Հրաւիրեալներէն ոմանք ոտքի ելան, ու միւսներն ալ անոնց հետեւելով՝ ամենքս մէկ հրաժեշտ առինք Տէր և Տիկին Սարկաւագեաններէն, որոնք՝ իրենց ակնկալութիւններուն մէջ յուսախաբ՝ ներքնապէս կը զգային հիմա՝ այնքան խանդավառ հետաքրքրութեամբ մը հրաւիրած ըլլալնուն համար մարդիկ, որոնց աչցելութիւնը այնքան անհաճոյ իրիկուն մը անցնել հարկադրած էր զիրենք։

ԶԱՊԵԼ

Բարեկամս Երուանդ Շիտան, որ իբրեւ նկարիչ Բարիդի մէջ յաջողած ու համբաւուած խիստ հազուագիւտ հայ արուեստագէտներէն է, օգտուելով Թուրքիոյ սահմանադրական ազատութիւններէն՝ տասնը և յոթ տարիէ խիւր Պոլիս իր կարօտովը տուայտող ծնողացը մօտ երթալ քանի մը չաբաթ անցնելէ ետքը՝ վերջերս կրկին Բարիդ կը վերադառնար։ Ֆրանսական չոգենաւը, որուն վրայ կը ձամբորդէր, Իզմիրի առջեւ գիշերելով՝ Շիտան զուրս ելած և զիս գտած էր։

Իրիկուան սիասին ճաշեցինք Քրէմէրը, մեզի հետ սեղանակից ունենալով մէկ քանի տեղացի ամուրիութեան ընկերներ, որոնք փափաքեր էին իմ միջոցովս ծանօթանալ տաղանդաւոր հայ արթիւթիւն։ Ու Քարափին վրայ ուրիշ լաւապոյն ժամանց մը չի գտնելով անցորդ բարեկամիս հրամցնելու՝ ճաշի սեղանին շուրջը կը յամենայինք՝ այնքան համով խօսակցութեան մը՝ որքան հեշտաւէտ մարտողութեան մը խանդաղատումին անձնատուր։

Աշտանաւերջի ցուրտերուն հետ Քարափը կ'ամալանայ ընթրիքէն ետքը։ Երեքտրական լոյսերը Քրէմէրի ընդարձակ գարեջրատան պարապութիւնը կ'ողողեն մինչեւ կէս գիշեր։ Յանցառ թուով կառսօններ՝ ասղին անդին նստած՝ յոգնաբեկ պահալներու երեւոյթովը կը սպասեն յաճախորդներու, որոնք պիտի չի գան։

Անկիւնի սեղանի մը շուրջը բոլորուած՝ զրկէ մինակ էինք Քրէմէրի լուսաւոր ամայութիւնն ազմիկու մեր զուարթ խօսքերովը ու քրքիջներովը։

Բայց ամայութիւնը աւելի զօրաւոր է քան զայն լեցնել, անոր յաղթել փորձող մենաւոր կամ փոքրաթիւ հոգիները, և քիչ-քիչ մենք ալ կը զգայինք թէ ձանձրոյթը կը յածէր

մեր չորսդին, կը չըջապատէր մեզի ու կը սպառնար նստիլ մեր գլխուն վրայ: Խօսուըռտուըրի ընթացիկ նիւթերը սպառեր էին, և մազ մնացեր էր որ սկսէինք յօրանջիլ:

Ճի՛շդ այդ պահուն՝ մեր Իզմիրցի սեղանակիցներէն Լօղօֆէթը — սնառակվարի այլ համակրելի տղայ մը — բարեկամիս Շիտանին դառնալով՝ ժպտուն ընտանութեան չեչաւով մը՝ առաջարկեց մէկէն ի մէկ.

— Սիրոյ պատմութիւն մը ըրէք մեզի, զո՛ւք որ այնքան երկար տարիներ արթնալի կեանքն ապրած էք սիրային արկածներու, կիրքերու և գեղեցկութեան դերազանց քաղաքին մէջ...

Ամենքն ալ խանդավառօրէն ձայնակցեցան.

— Սիրոյ պատմութիւն մը, այո՛, կը խնդրե՞նք, սիրոյ պատմութիւն մը...

Շիտան՝ յանկարծակիի եկած՝ կը փորձէր խուսափիլ այդ թախանձօտ հրաւերէն՝ ինծի աղաւինելով.

— Վիպասանը ձեր քովն է, անկէ ուզեցէք, ևս սիրոյ պատմութիւն չունիմ գրուցելիք...

Բայց այդ խուսափողական խօսքերն օգուտ չըրին. մեր երիտասարդ սեղանակիցները շուտով տեղի տուող երէն չէին:

Շիտան ուրիշ հնարքի մը գիմելփորձեց, օձիքն ազատուլու համար, առարկելով.

— Եթէ նո՛յնիսկ բռննայի ալ սիրոյ պատմութիւն մը ընելիք, չեմ տեսներ թէ ի՛նչպէս պիտի կրնար ան շահագրգռել ձեզի... Ես այն դժբաղդներէն եմ որոնք հայերէն սիրած չեն երբէք...

— Հոգ չէ՛, կը պնդէին տղաքը ամէն կողմէ, սիրոյ պատմութիւն ժը բըքէք մեզի, ի՛նչ լեզուով որ ալ սիրած ըլլաք...

Շիտան յայտնապէս գինաթափ եղած էր: Անկիւս պահ մը լռեց, կարծես իր յիշատակները ժողվելու, անոնց մէջ փնտռելու համար աչքերը դէպի ներս սեւեւելով: Ապա տարտամ ժպիտ մը գծուեցաւ իր դէմքին վրայ, ու Շիտան ինծի դառնալով յարեց.

— Չեմ գիտեր թէ ըսած եմ քեզի... Թերեւ ըստրովին նոր չի գտնես ընելիք պատմութիւն... Այն թուականին մի-

տաին էինք Բարիզ... Բայց այս բարեկամներուն աւելի տարօրինակ ու շահեկան սիրային արկած մը չեմ կրնար պատմել իմ Բարիզեան կեանքէս...

Շարքեօգները կրէնցինք, և ուշերնիս լարեցինք:

*
* *

98ի ձմրան էր, սկսաւ Շիտան, ուսանողական շրջանիս: Ամբողջ օրը Գեղարուեստից Վարժարանն անցուցեր էի աշխատելով: Աւ իրիկուան՝ երթալ ընթերցէ ետքը՝ Պուլվար Սէն-Միշէէն վար կ'իջնէի, ձանձրոյթս ու յոգնութիւնս պտտցնելով մայթերուն երկայնքը:

Բարակ ու թափանցող անձրեւ մը կը մազուէր մթնոլորտին մէջ: Այն տամուկ ու տմոյն իրիկուններէն մէկն էր ուր մշնակութիւնը գորովի անհուն պէտքեր կ'ալթնայնէ հողիիդ պարապութեանը մէջ, և ուր աննպատակ կ'երթաս, կը քաշես Բարիզեան անկիւնը փողոցներէն՝ անակնկալի մը հանդիպումին խռովագին նախազգացումէն կարծես տարուած...

Քիւնիի պարտէզին վանդակորմերուն առջեւ քաղերս անզգալաբար դանդաղեցի՝ լապտերին լոյսին տակ կնոջական ձեւի մը գիւս կանխող շուքէն հետաքրքրուած: Գլուխս բնազդաբար ետ դարձուցի, ու նայուածքս մէկէն ի մէկ բազմաթիւ երկու սեփ սեւ աչքերու, որոնք հալսնոցի մը տակէն իմ վրաս կը յառէին:

Քա՛յլ մըն ալ, և ահա՛ քովէս կ'անցնէր աղջիկը, որ իմ ուշադրութիւնս գրաւեր էր, և որուն գնացքէն զիւրաւ կարելի էր կռահել, թէ՛ ան ալ ինծի պէս՝ որոշ նպատակակէտի մը չէր գիմեր, իրիկուան այդ ժամուն, պուլվարին միւսնոյն երկայնքն իջնելով:

Սրկածախնդր օրոշումները շուտ կը տրուին Բարիզի մայթին վրայ, և անթիջապէս ալ կը գործադրուին: Անձանթուհին դաժան ու անմատչելի երեւոյթ մը չունէր արդէն: Կը մօտենամ իրեն, և կրցածիս չափ յանկուցիչ չեչաւ մը դնելով ձայնիս մէջ՝ կ'ըսեմ.

— Բարբրիկուն, օրիո՛րդ, կրնայի՞ ընկերանալ ձեզի...

Ու տեսնելով որ չի մերժեր, կ'աճապարեմ աւելցնել.

— Կրնայի՞ հաճոյքն ունենալ ձեզի բան մը հրամցնելու...

Ժպտտով մը կը հաւանի:

Պահ մը վերջը, Բլաս Սէն - Միլէլի վրայ փափե - ֆօնսեր մը կը մտնենք, ու սեղանի մը առջեւ կը տեղաւորուինք քովի:

Առաջին բառերէն իսկ կը հասկնամ թէ Ֆրանսացի չէ: Բաւական սահուն ֆրանսերէն մը կը խօսի, բայց իր չեչտը կը մատնէ օտարունակն: Երեւոյթը ոչինչ ունի մասնաւորապէս տարաշխարհիկ, պարզ ու անշուք հագուած է, թուիս առատ մագերը քունքերուն վրայ ըստորակի յարդարած՝ Բարթիէի կոկոնքի մը տիպարը կը ներկայացնէ գրեթէ:

Կ'ուզեմ գիտնալ թէ ինչ ազգէ է: Նախ Իտալացի ըլլալ կը յայտնէ: Բայց երբ կտոր մը խտալերէնովս կը խօսեմ իրեն, չի հասկնար, և Յոյն ըլլալ կը հաւատայ: Ապա չի կրնալով քանի մը յունարէն բառերուս պատասխանել՝ վարանտ, կարծես ամօթահար կերպով մը կը յայտարարէ թէ Հայ է ինքը...

Այս անակնկալ յայտնութենէն յանկարծակիի եկած՝ ներքին բուռն ճիգ մը կ'ընեմ զսպելու համար զարմանքի ազդակ մը, նախազգալով որ պիտի խրաչեցնեմ և փախցնեմ զինքը եթէ ազգակից ելեմ իրեն, մինչ ան ֆրանսացի ուսանողի մը տեղ առած է զիս: Այլապէս պիտի ապահովարար չի դար ինծի հետ:

Ընդունեցէ՛ք, սակայն, որ ինծի պատահածը աւելի քան սահմանակցուցիչ ու ցնցող բան մըն է... Բարիդի մայրին վրայ թափառացած Հայ աղջկան մը հանդիպել, անոր հետ սրճարանի մը սեղանին առջեւ գլուխ-գլխի խօսակցութեան մէջ զանուել ու քիչ մը վերջը... Ստիկա եզական, անգուգտիան զիպուած մըն է անտարակոյս:

Ու կրնաք երեւակայել, թէ ինչ անսահման հետաքրքրութեամբ կ'ուզեմ նայահետոյն խմանալ անպիտանիչ ազգակցութիւն ինքնութիւնը, անոր «պատմութիւնը» մինչև իր յետին մանրամասնութիւններուն մէջ:

Անտարբերութեան գիմակ մը երեսիս վրայ՝ իմ գերիս մէջ կը մտնեմ:

— Անուանիդ ինչ է, օրիս'րդ:

— Զապէլ:

— Իզապէլ ըսել կ'ուզէք:

— Մենք Զապէլ կ'ըսենք:

— Ո՛ւր ծնած էք:

— Պոլիս:

— Ե՞րբ եկաք Բարիդ:

— Երկու տարի առաջ, հայկական ջարդերուն ատեն, չատերուն հետ փախստական, ֆրանսա ապաստանեցանք, մայրըս, մեծ քոյրս և քեռայրս. վեց ամիսի չափ Մարսէյ մնացինք, ու տարի ու կէսէ իվեր Բարիդ ենք...

«Ամբողջ ընտանիք մը, կը խորհիմ: Բայց ի՞նչպէս Հայ աղջիկ մը, որ ընտանիք ալ ունի հոս, կրնայ գիշերանց Բարիդի փողոցները զանուել, և հանդիպող անձանքին հետեւիլ... Խորհրդաւոր, անհանգստիչ բան մը կայ այս պատահարին և տին, զուցէ տուամ մը»...:

Չեմ կրնար, առանց վրաս կասկած հրաւիրելու, մէկ անգամէն հասկնալ ամբողջ այդ գաղտնիքը. որ զիս կ'անհամբերէ ու կը ջգագրողէ:

Անուղղակի միջոցներու կը դիմեմ: Կատակի ձեւով կը հարցնեմ իրեն, թէ սիրահար մը չունի՞ Պոլսէն իրեն հետեւած կամ այս տեղ հանդիպած:

— Օ՛հ, լա՛, լա՛, սիրահար մը, կը բացազանչէ, Բարիդեան պղաղի աղջկան չեչտ մը ջանալով գնել իր ձայնին մէջ, սիրահար մը, ան էր սրկաս, ատոր համը առի հոս, և կ'ապահովցնեմ ձեզի որ անգամ մըն ալ բերանս պիտի չայրի ատկէ...

Ու, յանկարծ, աւելի լուրջ, խոհուն ու վճռական երեւոյթ մը առնելով, կը չեչտէ.

— Այո՛, վստահ չի կայ հիմա, որ կեանքիս մէջ հեղ մըն ալ ատանկ յիմարութիւն մը գործեմ...

— Ի՞նչպէս...

— Չարժեք խօսքն ընել...

— Խնդրեմ՝ ես չառ կը հետաքրքրուիմ կոր ձեզմով, դուք, արեւելցիներդ, տարօրինակ, առեղծուածային էակներ էք...

— Ո՛չ կարծածնուդ չափ... Գոնէ իմ պարագաս ոչինչ ու-

նի արտասուիլոր, անկիւս հասարակ, պահալ բան մըն է, սիրոյ ու խաբկանքի յաւիտենական պատմութիւնը...

— Խնդրե՛մ, քիչ մը աւելի սրտաւոյ ու շատախօս եղէ՛ք ինծի հետ ձեր մասին, զիս անհաւատքէն էլ շահագրգռէք կոր, սիրո՛ւն Հայունիս...

Կը ժպտի, անուշ, գրեթէ մանկտիւն ժպտով մը, որ սրտաշարժօրէն կը հակասէ անառակութիւնի ու կալոցալին զխմակ մը պահելու իր ճիգերուն, և հաւանութեան բարի երեւոյթով մը, կ'ըսէ.

— Շատ լաւ, քանի որ այդքան հետաքրքիր էք, երկու բառով պատմեմ ձեզի իմ պարագաս... Պոլսէն փախտական հեռացած ատեննիս, ծանօթացանք հայ երիտասարդի մը հետ, որ միևնոյն շոգենաւով Բարիզ կ'երթար ուսանողութեան... Իմ տարիքս աղջիկները չափ միամիտ կ'ըլլան մեր երկիրը... Սիրուն պարոնը՝ զիս Մարտէյլ չի հասած՝ զուլիս դարձուցեր էր ու Ժօլիէթի քարափը տօք չի կոխած՝ արդէն իր մերսեղը դարձեր էի... Մեզի հետ էր Մարտէյլ, ամէն օր մեր մօտ, մեր տունը, մեր ընտանիքին մաս կը կազմէր կարծես... Ումիտսին Բարիզ եկանք՝ երբ ան վերջապէս որոշում տուաւ իր ուսանողական ընթացքին սկսելու... Մեր յորարերութիւններուն անխոստովանելի մասը ծածկեր էի խմելու, որոնք անպատեհութիւն մը չէին տեսներ՝ պտոյտի կամ թատրոնի պատրուակին տակ՝ Արմէնին հետ երկար ժամեր, երբեմն ամբողջ օրեր ու մինչեւ կէս գիշերներ տեղ իմ բացակայութիւններու մէջ... Ասիկա մեր երջանկութեան չրջանն էր... Թաւաղգորը անկումը չուշացաւ։ Օր մը ամէն բան գիտցան խմելու երբ տեսան որ յդի մնացեր էի... Մընչն զիս մայրութեան ճամբուն մէջ զնելուն պէս ազտօտ կերպով լքեց ինծի... Քեռայրս, որուն վրայ կ'իջնար մեր տպրուտին հոգը, պատրուակ գտաւ ինծի երես դարձնելու... Տունը անտանելի դարձաւ կեանքս... Մարեռնիքին բերի գաւախ, զոր Ասիւրանս Բիւլղղիին յանձնեցի... Թշուառութեան մատնուած՝ չէի կրնար գաւախ մը հօգըն ալ ստանձնել... Մարեռնիքէն ելլելէս վերջը, ա՛լ տուն չի գացի... Հիմա երբեմն կերթամ մայրս տեսնելու երբ նուէր մը ունենամ իրեն տանելիք...

Ձապէլ կանգ առաւ, պահ մը, կարծես գուշակել տալու համար իր պատմութեան մնացած մասը, որ զուրցուելու պէտք չունէր, ապա յօնքերը քիչ մը պոստկով՝ կըրակացուց.

— Քանի մը ամիս տառապելէ վերջը՝ այնպէս ինչպէս չեմ մաղթեր ոչ ոքի՝ հասկցայ մարդերուն ինչ ըլլալը, և ես ալ ատոր համեմատ սկսայ վարուիլ առհասարակ ամենուն հետ... Իսկ՝ անկէ իվեր՝ Հայու երես չեմ ուզեր տեսնել... Կ'ատե՛մ Հայերը, ու կը սոսկա՛մ անոնցմէ...

Սկոսանքս կը սեղմեմ ներքին խռովքս զսպելու ճիգի մը մէջ, և միշտ անտարբէր կերպարանքով մը, կ'ըսեմ.

— Իրաւունք ունի՛ք այդքան դառն ըլլալու. բաներ կան որ չեն ներուիր, և ձեր ազգակցին ձեզի ըրածը ամենէն անհերկի բանն է...

Ձապէլ, որուն այտերը աւելի կարմրած են հիմա առած ըմպելիքէն և ըրած պատմութենէն, և որ կ'ուզէ միշտ ցուցադրել կեղծ դուարթութեան զխմակը՝ այնքան անցարմար հայ աղջկան իր միամիտ ու աղու գէմքին, ջղալին չարժուծով մը, կը յարէ.

— Բայց ձգե՛նք այդ մեռելի պատմութիւնը, ուրի՛շ բանի վրայ խօսինք...

Ու կը սխալնք անկապակից, կատակախառն ու խելիսօլ խօսակցութիւն մը, որուն ընթացքին աւելի մօտէն կը զիտեմ զինքը՝ խանդաղատագին ուշադրութեամբ մը:

Գեղեցիկ չէ Ձապէլ, բառին զստական առումովը: Իր գիմագիծերը, հասակն ու ձեւերը անսովոր կերպով չքեղ բան մը չունին: Կնոջական այն տիպարներէն է զորս պէտք չէ մանրամասնել, բայց որոնց ամբողջութիւնը չեւ գիտեր ինչ անդիմադրելի սիրունութիւն մը ունի. այն գէմքերէն է որոնց պէտք չէ երբէք թոփփիլէն նայիլ, բայց որոնք երբեմն կատարեալ ու մարմարեղէն գեղեցկութիւնները մոռցնող, զգլխիչ հրապոյր մը ունին:

Կէս գիշերն անցած է երբ սրճարանէն կ'ելլենք: Եւ մինչ թե թեւի պուրվարէն կը դառնանք՝ Ձապէլի տկաջն իվար կը մըմնջնմ.

— Կ'ուզէի ձեր պատկերը փորձել, գէթ ուրուագիծը առնել արեւելունիի ձեր աղուոր դեմքին, երբ պիտի գաք ինծի...

— Վաղը, եթէ կ'ուզէք...

— Անպատճառ, կը սպասեմ... Բայց շաքեն մը չըլլայ... Մեղք եմ...

— Ո՛հ, վատա՛հ եղէք, անպատճառ պիտի գամ... Բայց ձեր անունը չըսիք ինծի...

— Անտ՛ւնա՛ ժաք Տիւլալ, հասցէս՝ ԾՅ Պուլվար Մօնրարնաս... Դժբաղդաբար քարոյ չունիմ վրաս... Կեցէք թուղթի մը վրայ գրեմ...

— Պէտք չի կայ, միտքս կը մնայ:

— Քանի՞ն պիտի գաք:

— Կէս օրին:

— Լա՛ւ, դոնապանին հարցնելու պէտք չի կայ, զրան առջեւ կը սպասեմ ձեզի, ճի՛շդ կէս-օրին. միտսին ճաշի կ'երթանք...

Պիւլիէի առջեւ հասած ենք. Բյաս Եր լ'Օպսէրվաթուարի վրայ անցորդները շատ ցանցատ են զիջերուան այդ ժամուն: Զապէլ հանրակառքը պիտի մանէ: Կանգ կ'առնենք, պիտի բաժնուինք: Մեր շուրջը մարդ չի կայ: Զապէլի ձեռքէն բռնած խիտ մօտէն կ'երեսեմ զինքը, և աչքերս աչքերուն մէջ սեւեւ ունիմ, կը հծծեմ:

— Թոյլ պիտի չի տա՞ք ինծի, սիրո՛ւն Հայուհիս, որ կանխաձոր համրոյր մը տոնեմ ձեզմէ հիմակուց խոկ...

Զապէլ կը ժպտի, համակերպած երեւոյթով մը: Շրթներս կ'երկնցեն ու սրտագին համրոյր մը կը դրոշմեմ իր չրթներուն վրայ: Մօնրուժի հանրակառքը կը հասնի: Վերջին անգամ մըն ալ Զապէլի ձեռքը սեղմելով՝ կ'ըսեմ իրեն.

— Գիշեր բարի, վաղը, կէս-օրին կը սպասեմ...

— Գիշեր բարի և առ վաղիւ, կը գոչէ Զապէլ, ու հանրապետքը նստուելով կը հեռանայ:

*
* *

Յաջորդ օրը, Զապէլ եկաւ, որոշեալ ժամուն:

Պուլվարին վրայ գացինք ճաշեցինք, և Լիւքսէնպուրի պարտէզը չըջան մը ընկէ կտքը, բարձրացանք սենեակս, որ «երկինքէն իջնելով առաջին յարկն» էր — ինչպէս կ'ըսեն Բարիցիները, և որ արուեստանոցի տեղ ալ կը ծառայէր ինծի:

Առաջուց խնամքն ունեցեր էի մէջտեղէն Վերցնելու ինչ որ ունէի հայերէն գիրք, թերթ և հայադրոյմ ամէն թուղթ կամ պատկեր՝ որպէսզի Զապէլէն այնքան ուշադրութեամբ ծածկած գաղտնիքս երեւան չի հանէին: Վարը՝ դոնապանուհիս ալ պատուիրած էի որ ուրիշ անգամ եթէ գար Զապէլ զիս հարցնելու իմ կեղծ անունովս՝ անգիտաբար զիս չի մատնէր:

Կ'երեւակայէք, անուշտ, որ այս առաջին այցելութեան իսկ՝ հազիւ կէս ժամու չափ Զապէլին քօղի ընել տուած և կտաւին վրայ քանի մը գիծ առած էի իր գէմքէն՝ երբ ինքզինքս կը գտնէի անոր տաքուկ գրկին մէջ:

Գիրկը խառնուեալները շատ չեն ձգձգուիր Բարիդ, Խօթնեւորդ յարկի մանաւանդներուն մէջ:

Զապէլ Բարիդի աղջիկներուն հեշտագրդիտ սիրունութիւնն ու խալթիլ համբէ չունէր, բայց իր փարուսին մէջ չես գիտեր ինչ անկեղծ ու անուշ լքում մը, պաշտելի անասնականութիւն մը կար որ զիս կը խանդաղատեցներ:

Եւ յետոյ, ուրիշ տարօրինակ զգացում մըն ալ կուտար ինծի իր հարումը: Կարծես թէ՛ այդ օտարութեան մէջ՝ իմ ցեղս գտած ըլլայի Զապէլի անձին մէջէն, զայն կուրծքիս վրայ սեղմած առնես ինծի այնպէս կուգար թէ իմ ցեղիս ամբողջ իզուրթիւնը կը գրկէի, անոր ամբողջ անձանօթ քաղցրութիւնը կը չնչէի, և թէ բոլոր մանկական սէրերս, բոլոր պատանեկան տարփաւառ խռովքներս կ'ապրէի, կ'իրականացնէի անոր գաղջ ծօցին մէջ...

Բայց, ամէն անգամ, բուն ճիշդ մը ընել կը ստիպուէի զբսպելու համար ներքին անդիմադրելի պէտքը զոր կը զգայի Զապէլին հետ հայերէն խօսելու:

Բառերը մինչեւ կոկորդս կուգային, և ես լեզուս կը խածնէի՝ արգիլելու համար անոնց փախուստը բերնէս:

Այս պէտքը հետզհետէ կ'աւելնար ներսիկիս, գրեթէ մտաւրիւմ մը կը դառնար ինծի: Բայց կը վախճալի, որ առաջին հայերէն բառին՝ պիտի փախցնէի Զապէլը, պիտի կորսնցնէի զայն անդառնալի կերպով: Եւ գերմարդկային ինքնազստումով մըն էր որ կը զխմարէի ներքին այդ ամենի տենջանքիս:

Հիմա, չարաթը քանի մը հեղ, Զապէլ կուգար ինծի, ու գիշերները իմ մօտս կ'անցնէր: Չեմ կրնար ըսել թէ սիրահարուած էի իրեն խնդրեալու աստիճան: Բայց անիկա պէտք մը դարձած էր ինծի, և ահագին հաճոյք մը կը զգայի իր մօտեմութենէն: Ինքն ալ խելքը թռչնելու չափ սիրելու չէր զիս, անշուշտ, քանի որ ինծի ատանկ բան մը ո'չ ըսած և ոչ ալ մտածել տուած ունէր: Ես չէի հարցներ իրեն թէ ինչ զաւտ ուրիշ մը կամ ուրիշներ ալ կը սիրէր: Այդքան մը իրաւունք չէր ի տար ինծի ո'չ իմ սէրս, ո'չ ալ Զապէլին համար իմ ունեցած նիւթական խերս... Արդէն կ'ուզէ՞ք սիրոյ մէջ երջանիկ ըլլալ, — մի' ջանաք գիտնալ թէ ուրիշներէն մնացորդն է որ ձեզի կուտայ սիրուած կինը, կամ թէ կը բաժնէ՞ք իր սէրը ուրիշներուն հետ, առէ՞ք ձեր բաժինը, և դո՛հացէ՞ք ստով:

Զապէլին հետ մեզ իրարու կապող զգացումը երկու առոյգ ու երիտասարդ էակներու իրարմէ առած ախորժն էր նախ, և ապա անկեղծ ու սրտագին ընկերակցութիւն մը, փառաւայտի մը, այնպէս՝ ինչպէս մարդուս կը պատահի միայն Բարիզեան ուսանողական կեանքի չրջանին, Սէնի ասդիկ կողմը:

*
* *

Այս երջանիւթիւնը — անկէ ի վեր աւելի երջանիկ եղած չեմ կիներու հետ — չափ կարճ տեւեց, սակայն:

Իրիկուն մը, սովորականէն քանի մը գաւաթ աւելի խմեր էի, և Զապէլին համար զգացած խանգաղատանքս արտակարգ զեղումով մը կը յորդէր ներսիդիս:

Կէս գիշերն անցեր էր, և դեռ լամբարը անկողնիս քով, սեղանին վրայ կը վառէր, իր կարմիր լուսամբիփիւն տակէն անուշ ու աղօտ պայծառութիւն մը արձակելով սենեակին մէջ, մինչ ես, Զապէլը թեւերուս մէջ գրկած, անոր աչքերն ու չրթունքը կը ծծէի անվերջ ու խօլ համբոյցներով:

— Ի՜նչ ունիս, Ժա՛ք, այս գիշեր, կ'ըսէր Զապէլ, կարծես սատանան ներսդ է մտեր, պիտի չի քնանաս, մարե՛լ լամբարը...

Բայց ես մտիկ չէի ընել, ու աչքերէս քունին փախչին

զգալով՝ կը շարունակէի տարփաշունչ զգուանքներս ու հրծծանքներս:

Պահ մը վերջը, երկուքս ալ լոեր էինք նորէն, և իրարու ագուցուած մեր բերաններէն՝ հեւալոծ լանջքերնուս միահաւաք հոնդիւնը միայն կը լսէինք, երբ, յանկարծ, գերագոյն ինքնամոռացումի, գրեթէ անէնցման րոպէի մը մէջ, սա հայերէն բառերը թռան չրթներէս.

— Հոգիս, անուշա...

Զապէլ ահուկի ճիշ մը արձակեց, ու ջղաձգական բռնն ընկրկումով մը ինքզինքը գրկէս քաշելով՝ նախ գլուխը բարձրուն տակ թաղեց, կարծես չի հանդիպելու համար նայուածքիս, և ապա, կամայ մը, վերմակներուն տակէն ամբողջ մարմնովը սահելով՝ անկողնէն դուրս նետուեցաւ, ու սկսաւ տենդային արագութեամբ մը հագուել, առանց երեսն իմ կողմըս դարձնելու, առանց բառ մը ուղղելու ինծի, վայրկեան մը առաջ սենեակէս փախչիլ ուղիւն անհամբեր ու անձկայրեաց երեւոյթով մը:

Եւ մինչ Զապէլ հարձեարով կը հագուէր, տեսայ որ ան կուլար խուլ հեծկտանքով մը:

Ուղեցի մօտենալ իրեն, ձեռքերէն բռնել, բաներ մը, քաղցր ու թախանձազին բաներ մը ընել իրեն, ողորել զինքը խանդաղատանքի ու ներողութեան խօսքերով... Բայց չեմ գիտեր ի՞նչ էր որ կ'արգիլէր զիս ու անկարող կ'ընէր այդ պահուն իրեն խօսելու եւ արդէն կը զգայի, թէ անօգուտ էր զինքը ետ կեցնելու, իր սիրալ վերաշահելու ամէն ճիգ:

Յեղին ամօթն էր որ մեզ իրարմէ կը բաժնէր հոտ, ու մեր երկուքին միջեւ կը ցցուէր, անանցանիկ ու անխորտակիկ պատուարի մը պէս:

Այն ատեն, ես ալ աթոռի մը վրայ ինկայ, ու երես ձեռքերուս մէջ առած՝ սիսայ լալ տղու մը պէս, մինչ Զապէլ՝ առանց մնաս բարով մը խօլ ըսելու ինծի՝ դուրս կ'ելլէր սենեակէս, ու անվերադարձ կը հեռանար Բարիզի գիշերին մէջ...

ՆԻՐԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

Յառաջարան	5
ՊՈՒՆՈՒ ՄԵ ԶՈՒՐ	1
ԹՐԷՆԻՆ ՍԷՋ	10
«Բրիտան»-ի իրիկուն մը	16
«Փրկութեան բանակ»ը	23
«Տէր»ը	38
Ագոստոսները	46
Տէրապապան	57
Գաղթականը	63
Մղձաւանջը	71
Յաղթուածները	78
Գթութեան Զոհերը	85
Զատիկ	103

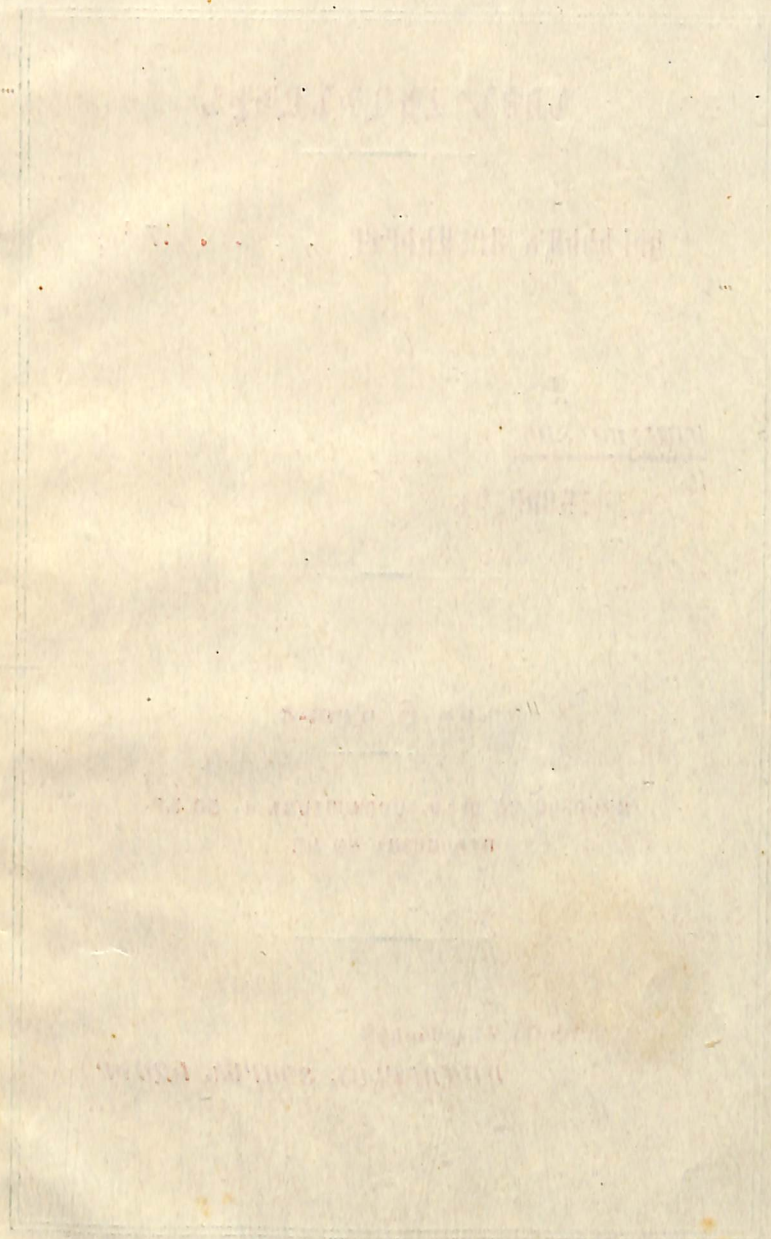

APPENDIX

1	...
2	...
3	...
4	...
5	...
6	...
7	...
8	...
9	...
10	...
11	...
12	...
13	...
14	...
15	...
16	...
17	...
18	...
19	...
20	...

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՐՀԱՒԻՐՔԸ . . . . $.7 \frac{1}{2}$

ՄԱՄԼՈՅ ՏԱԿ

ՀԱՅՈՒՀԻՆ

ԳԻՆ 6 ՂՐՈՒՇ

ԱՄԵՐԻԿԱ 30 ՍԷՆԹ. ԱՐՏԱՍՍԶՄԱՆ 1. 50 ՖՐ.
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ 60 ԿՊ.

ԳԻՄՆԻ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ ԻԶՄԻՐ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0356459

49883